

КР УИА Дж. АЛЫШБАЕВ ат. ЭКОНОМИКА ИНСТИТУТУ
КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 08.18.572 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК:338.26.01(575.2)(043.3)

Калманбетова Гульзат Талимбековна

**ЭКОНОМИКАНЫН МОДЕРНИЗАЦИЯЛОО ШАРТЫНДА КӨМҮСКӨ
ЖУМУШТУУЛУКТУ ЛЕГАЛИЗАЦИЯЛООНУН КӨЙГӨЙЛӨРҮ**

Адистиги: 08.00.05 – экономика жана улуттук чарбаны башкаруу

Экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын
авторефераты

Бишкек – 2018

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин Экономика кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: экономика илимдеринин доктору, профессор
Савин Виктор Евгеньевич

**Расмий
оппоненттери:** экономика илимдеринин доктору, профессор
Асанова Айсалкын Асановна
Ж. Баласагын ат. Кыргыз улуттук университети
«Менеджмент» кафедрасынын башчысы

экономика илимдеринин доктору, профессор
Молдашев Алтынбек Бакирович
Казак агроөнөржай комплекси жана айыл чарба
территорияларын өнүктүрүү илимий-изилдөө
институтунун башкы улук кызматкери

экономика илимдеринин доктору
Орозалиева Акима Султановна
Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн алдындагы
Кыргыз мамлекеттик юридикалык
академиясынын «Экономика жана башкаруу»
кафедрасында профессордун кызматын аткаруучу

Жетектөөчү уюм: Ош мамлекеттик университетинин
«Ишкананын экономикасы жана
бизнести башкаруу» кафедрасы,
дареги: 723500, Ош ш. А.Масалиев пр.,80

Диссертация 2018-жылдын 30-ноябрында саат 14.00дө экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн Дж. Алышбаев ат. Экономика институтунун жана Кыргызстандын эл аралык университетинин Д 08.18.572 диссертациялык кеңешинде корголот. Дареги: 7200071, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Чүй пр., 265а, диссертациялык зал (1-кабат).

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасында таанышууга болот. Китепкананын дареги: 7200071, Чүй пр. 265а. www.naskr.kg

Автореферат 2018-жылдын 30-октябрында таратылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы**
экономика илимдеринин кандидаты

 Оторчиева А.Ж.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн темасынын акталдуулугу. Социалдык-экономикалык системанын трансформациялоо процесси жашоодо көптөгөн жагымдуу процесстерди жаратпастан, экономикадагы көмүскө процесстердин өнүгүүсүнүн туруктуу тенденциясына жана калктын жумуштуулугуна алып келди. Трансформациялык кризистин учурунда мамлекеттештирүү жана мамлекеттен ажыратууну жүргүзүү мамлекет тарабынан салкын көзөмөлдөнүп калды. Жумуштуулукту реструктуризациялоо жүргүзүлүп, анын жаңы формалары пайда болуп, аны менен катар жумуш орундарынын кыйласы кескин кыскарды. Көптөгөн ири ишканалар иштерин токтотушуп, айрымдары мажбурлоо жолу менен жабылышкандыктан, жумушсуздук пайда болгон. Адамдар жумуштарын жана киреше булактарын жоготушкандыктан, эптеп жашоо үчүн жаңы экономикалык шарттарга ыңгайланыша башташкан. Ар дайым ушундай оор кырдаалдарда алмашуу активдүү жүрүп, соода өнүгүп, стихиялык рыноктор калыптана башташат. Жана ошондой эле тышкы сооданын либералдаштырылуусу жүргүзүлүп, калктын дээрлик бөлүгү, жумуштуулар жана жумушсуздар алып-сатуу менен алектенишип, коңшу өлкөлөрдөн (Турция, Кытай ж.б.) ар кандай товарларды ташыгандыктан, социализм доорунда өкүм сүргөн товарлардын таңкыстыгы түп-орду менен жоюлуп, өзгөчө өткөөл доордо өтө курч алды. Башкаруунун эски системасы иштебей, ал эми жаңы система калыптана электен улам, ишкердиктин бул жаңы түрлөрүндө нормативдик-укуктук база жок болгон. Ушул шарттарда социализм учурунан калып калган көмүскө экономика акырындап өөрчүй баштаган. Ал эми команддык-административдик системада көмүскө экономикага мамлекет тарабынан тыюу салынгандыктан, үстүртөдөн бардыгы мыйзамдуу жана туура болчу. Өткөөл учурдун өзгөчө алгачкы убагында эмгек акы, пенсия толук төлөнбөй, мажбурланган толук эмес жумуштуулук жүргүзүлгөн. Жумушка орноштуруунун легалдык системасы кандайдыр бир объективдүү себептерден иш-аракетин токтотуп, расмий жумуштуулуктун ордуна кирешени колдогон булак катарында көмүскө жумуштуулук жаралып, трансформациялык кризистин татаал шартында амортизатор болуп калды. Өнүгүп жаткан көмүскө экономика өзүнүн кучагына эркин адистерди жана адистиги жок жумушчу күчтөрүн топтоп, мыйзамы, нормалары жана эрежелери бар көмүскө жумуштуулуктун институтун түзүүлүсүн шарттаган. Эмгек мамилелеринин системасында катышуучулары арбып, ал эми булл институттун шартын кабыл албагандарда башкача ой жүгүртүшүп, аларга мындай кыйын шартта жашоо мүмкүн болбогондуктан жана ыңгайланыша албагандыктан, легалдык эмес мигранттардын катарын толтуруп, эмгек миграциясына бөлөк өлкөлөргө кетип башташкан.

Башкы тапшырма болуп, формалдык эмес жумуштуулукту изилдөө үчүн талапка ылайык методологиялык жана методикалык ыкмаларды иштеп чыгуу эсептелет. Экономикалык илимдин өнүгүүсүнүн логикасы көмүскө

жумуштуулуктун феноменин түшүндүрүү укуктук, социалдык, экономикалык, маданий факторлордун бардык жыйындысын камтыган институционалдык ыкманын методологиясын колдонууда түшүндүрүлөт. Экономикалык кубулуштарды изилдөөдө негизги инструмент болуп «институт» категориясы эсептелет. Көмүскө жумуштуулукту изилдөөдөнүн институционалдык ыкмасы жумуштуулуктун турусуздугунун себептерин, жаңы чарбалык системадагы анын ээлеген ордун, жашоого ыңгайын ачыктаганга шарт түзөт. Коомдо экономикалык системанын ички коркунучу жана мамлекеттин көз карандылыгы калыптанган. Калктын жумуштуулук системасындагы жана экономикадагы негативдүү процесстерди өзгөртүү объективдүү зарылчылыгы жаралды.

Жумуштуулуктун мамлекеттик саясатынын иш-чараларын натыйжалуу жогорулатуу үчүн көмүскө жумуштуулуктун мүнөзүн тактап алуу керек. Көрсөтүлгөн көйгөйдү чечүүдөкү татаалдыктар экономиканын формалдык дагы, формалдык эмес дагы тармактарынан орун алып, калктын бардык катмарын өзүнө тартып, экономикалык жана социалдык планда дээрлик басымдуу негативдүү таасирлентишинде турат. Көрсөтүлгөн көйгөйлөргө жооп табуу зарылчылыгы илимий изилдөөнүн актуалдуулугун айгинелейт.

Көмүскө жумуштуулуктун көйгөйлөрүн изилдөөлөр чет элдик жана орусиялык окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган. Алсак, И.Д.Афанасенконун, М.Беккердин, Е.В.Васильеванын, Т.Веблендин, В.Вейтлингдин, Дж.Грейдин, О.В.Иншаковдун, Г.Б.Клейнердин, Я.Корнаинин, Р.Коузду, Н.Н.Лебедеванын, Д.С.Львовдун, У.Митчелдин, Л.ФонМизестин, А.Н.Нестеренконун ж.б., Ал эми өткөөл экономикада Кыргызстандын окумуштуулары Е.П. Чернованын, Т.К.Койчуевдин, Дж.А.Мусаеванын, Т.С.Дыйканбаеванын, К.И.Исаковдун, М.Т.Койчуеванын, А.А.Кочербаеванын, С.Е.Савинанын, А.Н.Аюповдун, Р.Ш. Базарбаеванын, И.С.Шатмановдун ж.б. калктын жумуштуулугун изилдешкен. Экономикадагы формалдык эмес жумуштуулуктун институционализация процесси жетишсиз изилденип, КМШ өлкөлөрүндөгү анын масштабы жана ээлеген орду бааланган. Ал эми көмүскө жумуштуулук бул көмүскө экономиканын өнүгүшүнүн уландысы болгондуктан эмгек рыногунун системасында гана изилдебестен, көмүскө экономиканын чегинде дагы изилденген. Теоретиктер менен практиктердин илимий эмгектери аталган илимий иште көрсөтүлгөн тапшырмаларды чечүүдө негиз болуп берди.

Диссертациялык иштин темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы.

Диссертациялык иштин темасы «Кыргыз Республикасынын 2013-2017-жж. аралыгына туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясы» аталыштагы мамлекеттик программасы жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин «Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүндөгү социалдык-экономикалык көйгөйлөр» аталыштагы изилдөөнүн илимий багыты менен байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты: уюштурулган-экономикалык механизмди жана анын легалдуулугун жакшыртуу үчүн көмүскө жумуштуулукту изилдөө, методологиялык жана методдук ыкмаларды жалпылоо.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкү негизги тапшырмаларды чечүү зарыл:

- теориялык планда жумуштуулук жана көмүскө жумуштуулук түшүнүгүн толуктоо;

- функционалдык ыкманын негизинде көмүскө жумуштуулуктун объектилерин жана субъектилерин аныктоо;

- көмүскө жумуштуулуктун өнүгүүсүн жөндөгөн факторлорду жана алардын экономикалык системага сүнгүп кирүүсүнүн деңгээлин ачыктоо;

- өнүккөн жана өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн кубулуштарынын салыштырмалуу далилдеринин негизинде ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү көмүскө жумуштуулуктун өзгөчөлүгүн аныктоо;

- өткөөл учурдагы жумуштуулуктун реструктуризацияланышынын жыйынтыгында көмүскө жумуштуулуктун булактарын жана шарттарын негиздөө;

- көмүскө жумуштуулуктун ченемин аныктоодо жакшыртылган методиканы сунуштоо;

- Кыргызстандагы эмгек рыногундагы көмүскө жумуштуулуктун ээлеген ордун, масштабын аныктоо;

ЕАЭБдин шартында Кыргызстандын экономикасында татыктуу эмгектин өнүгүү процессинде көмүскө жумуштуулукту легалдааштыруунун негизги багыттарын сунуштоо.

Экономикалык маанилүүлүк: Автор сунуштаган Кыргызстандагы татыктуу эмгекти калыптандыруу жана көмүскө жумуштуулукту легалдаштыруу механизми республикадагы калктын жумуштуулугунун программасын иштеп чыгууда негиз болушу мүмкүн жана республиканын территориялары боюнча натыйжалуу жумуш орундарынын тең бөлүнбөгөндөгү көйгөйлөрүн чечүүгө шарт түзөт.

Диссертациянын коргоого сунушталган негизги жоболору:

- жумуштуулуктун жана көмүскө жумуштуулуктун түшүнүгү толукталып, алардын мүнөздүү белгилери, өзгөчөлүктөрү жана калыптануу жолдору ачыкталды. Бул түшүнүктөр адамдын коомдук-пайдалуу эмгек системасына киришин ачыктайт;

- функционалдуу далилдөөнүн негизинде көмүскө жумуштуулуктун объектилери жана субъектилери аныкталды. Экономикалык системадагы субъектилердин мүнөздүү аракеттери ачыкталганга жана көмүскө жумуштуулуктун өзүнүн нормалары, эрежелери бар өзүн-өзү жөндөгөн институтка айланышына шарт түзөт;

- көмүскө жумуштуулуктун өнүгүүсүн жөндөгөн факторлордун экономикалык системага сүнгүп кирүүсүнүн деңгээлин ачыкталды;

- өнүккөн жана өнүгүп жаткан өлкөлөрдүн кубулуштарынын салыштырмалуу далилдеринин негизинде ЕАЭБ өлкөлөрүндөгү көмүскө жумуштуулуктун өзгөчөлүгүн аныкталып, мунун негизинде көмүскө

жумуштуулук заманбап дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө мүнөздүү деп жыйынтык чыгарса болот;

- экономикалык системанын реформалануу процессинде көмүскө жумуштуулуктун булактарын жана шарттарын аныктаганга ыкмалар сунушталды;

- формалдык эмес жумуштуулукту изилдөөдө бардык факторлорду эсепке алуу менен комплекстүү ыкма талап кылына тургандыгы негизделди. Албетте, бул ыкма институционалдык теорияны колдонуунун негизинде мүмкүн. Мындай ыкма формалдык эмес институттарды маңызын ачыктаганга, өзүнүн өнүгүүсүндө каалаган чарбалык системага сүнгүп кирип ылдыйдан өйдөнү көздөй аракетине түрткү берет. Чарбалык субъектилердин кокустук аракеттери расмий кабыл алынган мамлекеттин нормативдик-укуктук документтерин кабыл алышпай, дээрлик жогору экономикалык жыйынтык алуу максатта чарбалык ресурстарды натыйжалуу колдонуу үчүн экономикалык субъектилер менен туруктуу экономикалык мамиле түзүшөт. Мында, бул тармакта иштеп жаткан катышуучулар арасында нормалар, эрежелер, каралып, субъектилердин ыкмалары, жумуштуулуктун статусу боюнча бөлүштүрүлүп, алардын аракеттери жарыяланат;

- өнүгүүсү ар кандай өлкөлөрдө экономиканын өнүгүүсүнүн алдыңкы көрсөткүчтөрүн колдонуунун негизинде көмүскө жумуштуулуктун өнүгүүсүнүн процессине талдоо жүргүзүлдү. Ал өлкөлөрдөгү формалдык эмес тармактын үлүшү көмүскө жумуштуулук менен байланышта. Көмүскө жумуштуулук, бул дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө мүнөздүү, өнүгүү деңгээлине карабастан аны улуттук өзгөчөлүгү бар ири көйгөй катары кабыл алышат. Кыргызстанда көмүскө жумуштуулуктун өнүгүүсүнүн убакыттары аныкталып, формалдык эмес жумуштуулук өзүн-өзү жөндөгөн социалдык-экономикалык системага ыкталып, нормалары жана эрежелери бар институтка айланууда;

- «көмүскө тармактагы жумуштуулук» концепциясы «формалдык эмес жумуштуулук» концепциясы менен шайкеш келбейт жана алар бири-биринен айырмаланып турушат. Экономиканын формалдык эмес тармагындагы жумуштуулуктун санын, экономиканын формалдык тармагындагы көмүскө процесстерге тартылган адамдардын санын аныктоого колдонгон Улуттук статкомитетинин методикасын колдонот, ошол себептен айкын материалдарга болгон зарылчылык жаралган. Ушуга байланыштуу натыйжалуу жана чыныгы маалыматтарды колдонгонго, легалдык эмес жумуштуулуктун масштабын ж.б. аныктаганга аралаш методду колдонуу сунушталат;

- Кыргыз Республикасынын материалдарына негизделип, көмүскө жумуштуулуктун масштабын аныктаганга мүмкүнчүлүк берген диссертанттын сунуштаган методун колдонуу менен, формалдык эмес жумуштуулуктун саны жөнүндөгү расмий маалыматтар алынды. Эмгек рыногунун далилдөөсү көмүскө жумуштуулуктун туруктуу экономикалык системага айланышынын тенденциялары, ыкмалары жана жолдору жөнүндөгү автордук гипотезасын бекитти.

Илимий иштин жаңылыгы:

- көмүскө жумуштуулукка автордук түшүнүк берилип, көмүскө жумуштуулуктун аткарган кызматтары бар объектилери жана субъектилери белгиленди;

- көмүскө жумуштуулуктун өзүн-өзү өндүргөн алгоритми такталды;

- көмүскө жумуштуулуктун түптөлүү системасынын этаптары , нормалары жана эрежелери белгиленди. Мында этаптарды белгилөөдө критерий катары кубулуштун узактыгы жана иштелип чыккан өнүгүүнүн алгоритминин дал келүүсү каралды;

- заманбап шартта көмүскө жумуштуулуктун жагымдуу тараптары жана жагымсыз кесепеттери аныкталды;

- Кыргызстандын көз карандысыз убактысында көмүскө жумуштуулуктун институциоланышына таасир берген факторлор системалаштырылды;

- Кыргыз Республикасына мүнөздүү болгон эмгек мамилелеринин көмүскө системасынын өнүгүү тенденциялары жана өзгөчөлүктөрү ачыкталды;

- автор сунуштаган методдун негизинде Кыргызстандагы көмүскө жумуштуулуктун ченеми аныкталды;

- Кыргызстандагы көмүскө жумуштуулуктун легалдаштыруу механизмин жакшыртуунун негизги багыттары сунушталды.

Алынган жыйынтыктын практикалык мааниси. Диссертацияда каралган теориялык иштелмелер, аргументтер, сунуштар жана корутундулар Кыргызстандын заманбап экономикасында көмүскө процесстердеги көйгөйлөрдү кыскартуу үчүн, реалдуу экономикада жаңы жумуш орундарын түзүүдө, калктын социалдык-экономикалык саясатындагы көмүскө жумуштуулугун легалдаштыруудагы суроолорун чечүүдө колдонулат. Автор сунуштаган диссертациядагы негизги корутундулар жана сунуштар Кыргызстандын 2020-жылга чейинки калктын жумуштуулугунун Программасын иштеп чыгууда, Кыргызстандын эмгек жана социалдык өнүктүрүү Министирлигинде аналитикалык материалдарды даярдоодо, Бишкек ш. Шаардык жумуштуулуктун башкармалыгынын ишмердигинде колдонулду. Айрым абалдар жана концептуалдык чечимдер «Эмгектин рыногу», «Экономика жана эмгектин социологиясы», «Кыргызстандагы көмүскө экономика», «Калктын миграциясы» аталыштагы сабактарды окутууда колдонулат.

Изилдөөчүнүн жеке салымы: Диссертациянын негизги жоболору жана жыйынтыктары 2007-2017-жж. аралыгында эл аралык, республикалык, ЖОЖдор аралык илимий-тажрыйбалык конференцияларда, семинарларда ж.о.э. эл аралык уюмдар UNFPA, ЭАЭУ, ЭАМ өткөргөн ар кандай семинарларда, тегерек столдордо жарыяланып, жогорку баага татып келген. Сунуштаган диссертациядагы негизги корутундулар жана сунуштар Кыргызстандын 2020-жылга чейинки калктын жумуштуулугунун Программасын иштеп чыгууда, Кыргызстандын эмгек жана социалдык өнүктүрүү Министирлигинде аналитикалык материалдарды даярдоодо,

Бишкек ш. Шаардык жумуштуулуктун башкармалыгынын ишмердигинде колдонулду.

Диссертациялык изилдөө К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин илимий «Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүндөгү социалдык-экономикалык көйгөйлөр» изилдөө ишинин багыты боюнча бир бөлүгү. Негизги жыйынтыктар менен жоболор Бишкек гуманитардык университетинин Үзгүлтүксүз жана дистанттык билим берүү институтунда студенттерге жана магистранттарга лекция жана практикалык сабактарды: «Эмгектин рыногу», «Экономика жана эмгектин социологиясы», «Кыргызстандагы көмүскө экономика», «Калктын миграциясы» окутууда колдонулду.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы

Диссертациялык иштин негизги жоболору эл аралык илимий теоретикалык, илимий-практикалык конференцияларда жана тегерек столдордо: Республикалык илимий-практикалык «Кыргызстандагы илимдин өнүгүүсүнүн келечеги жана көйгөйлөрү» аталыштагы конференциясы, КМШда жарыялаган “Илимдин жана инновациянын жылына” арналган конференция (Бишкек, к.Карасаев атындагы БГУ, 2011); “Кыргызстандын инвестициялык жагымдуу шарты” аталыштагы тегерек стол (Бишкек, к.Карасаев атындагы БГУ, 2011); Эл аралык илимий-практикалык “Кыргыз Республикасынын экономикасында инновациялык активдүүлүктү жогорулатуунун каржы механизмдери” аталыштагы конференция (Бишкек, к.Карасаев атындагы БГУ, 2012); Эл аралык илимий-практикалык “Кыргыз Республикасынын экономикасын реформалоодогу көйгөйлөр” аталыштагы конференция, КР УИА мүчө-корреспонденти, э.ид.,проф. М.Балбаковдун 75-жылдыгына арналган (Бишкек, Ж.Баласагын атындагы КУУ, 2012); Эл аралык илимий-практикалык “Кыргыз Республикасынын экономикасынын өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясы: абалы, өнүгүүсү жана чечүү жолдору” аталыштагы конференция (Бишкек, К.Карасаева атындагы БГУ, 2013); Эл аралык илимий-практикалык “Заманбап шартта Кыргызстандын экономикалык өнүгүшүнүн келечектери жана көйгөйлөрү” аталыштагы конференция (Бишкек, Ж.Баласагын атындагы КУУ, 2013); “Евразиялык жана Европалык интеграциялык долбоорлордун контекстинде Советтик доордон кийинки мейкиндиктин келечеги” аталыштагы форум (КР УИА, Бишкек, 2013); 1-Эл аралык илимий “Цивилизациянын кесилишиндеги тил, маданият жана коом” аталыштагы конференция (Бишкек, КР БИМ, Цукуба Университети, БГУ, 2014); Эл аралык илимий жана экономикалык форум “Жибек жолундагы Экономикалык кур кыргыз-кытай шериктештигинин контекстинде” (Бишкек, к.Карасаев атындагы БГУ, 2014); Эл аралык илимий-практикалык «Заманбап глобалдык чакырыктын шартында атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатуу жана улуттук экономиканын туруктуулугун камсыздоо» аталыштагы конференцияда (Бишкек, Ж.Баласагын атындагы КУУ, 2015); Эл аралык илимий-практикалык “Глобализациялоо шартында Кыргызстандын экономикасынын туруктуу өнүгүшү” аталыштагы конференция (Бишкек, М.Р. Рыскулбеков атындагы КЭУ, 2016); XLVII Эл

аралык илимий-практикалык “ заманбап дүйнөдөгү инновация” аталыштагы конференция (Москва,2016); «Тарых жана маданият жылына» арналган илимий-практикалык “Кыргыз Республикасынын рынок экономикасындагы социалдык-экономикалык көйгөйлөр” семинар.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук чагылдырылышы жана макалалар: Диссертациялык иштин негизги жоболору боюнча 27,25 б.б. 31 илимий макала жарык көрүп, анын ичинде РФ РИНЦ базасында 10 макала, КР РИНЦ базасында 6 макала, ал эми бөлөк улуттук жана чет элдик илимий басылмаларда 15 макала жарык көргөн.

Иштин көлөмү жана түзүмү: Диссертация кириш сөздөн, беш бөлүмдөн, жыйынтыктоодон, графикалык жана таблицалык материалдан туруп, 188 библиографиялык булактарды камтыйт. Диссертациянын кол жазмасы 260 беттүү компьютердик тексттен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

«Жаңы чарба системасынын шартында жумуш менен камсыз болуу мамилеси» аталыштагы биринчи бөлүмдө «жумуштуулук» категориясынын социалдык-экономикалык генезиси каралып, өткөөл экономикадагы жумуш менен камсыз кылууну жүзөөгө ашыруудагы экономикалык формаларынын эволюциясы талданган.

Жумуштуулуктагы көйгөйлөр бири-бири менен каршылашкан эки тараптын кызыкчылыктары кайчылашкан учурдан - капитализмдин эң алгачкы өнүгүү доорунан баштап эле окумуштуулардын көңүл чордонун буруп келген. Бул көйгөйдү чечүүгө ар кыл илимий экономикалык мектептин окумуштуулары катышышкан. Бирок айрым бир учурларда түп-тамырынан бери өзгөргөн социалдык-экономикалык мамилелердин таасири менен окумуштуулардын көз караштары да өзгөрүп турган.

Жумуш менен камсыз кылуу өндүрүштүн ар кыл ыкмаларына таандык болгон жалпыэкономикалык категориянын бири болуп эсептелет. Бирок жумуш менен камсыз кылуу ар дайым тарыхый жактан алып караганда аныкталган категория болгону менен, анын социалдык-экономикалык маңызы жана жүзөөгө ашырылуудагы конкреттүү формалары учурдакы коомдук мамилелердин тибинен көз каранды. Теория гана тигил же бул экономикалык процесстин (кубулуштун) өнүгүүсүнүн алдынкы тенденциясын ачыктап, мамлекет жүргүзгөн социалдык-экономикалык саясат үчүн фундаменталдык негиз боло алат.

Өткөөл мезгилде өлкөнүн өнүгүүсүнүн тарыхый өзгөчөлүктөрүн чагылдыра турган радикалдуу кайра түзүлүүнүн бүтүндөй теориясын түзүү зарылдыгы келип чыгып, анын негизинде өздүк социалдык-экономикалык өнүгүүнүн улуттук стратегиясын иштеп чыгуу муктаждыгын жаратты. Бул калктын жумуш менен камсыз болуусундагы көйгөйлөрдү талдоо менен түздөн-түз байланышы бар. Бул диссертациялык изилдөөнү заманбап

өткөөл экономиканын жөндөө механизмин чагылдырган жалпы теорияны иштеп чыгуудагы концептуалдык негиздин аныкталган элементи катарында караса болот. Азыркы учурда жумуш менен камсыз кылуу мамилелери сапаттуу өзгөргөн сайын мындай изилдөөлөрдүн актуалдуулугу дагы жогорулоодо.

Коомдук өндүрүштүн категориясы катарында жумуш менен камсыз кылуу – бул адамзаттын коомдук өндүрүштө катышуусу, эмгек ресурстарынын өндүрүштүн каражаттары менен түздөн-түз байланышы, буюмдук жана өндүрүштүн өздүк факторлорун коомдун бирдиктүү өндүргүч күчтөрүнө айлантууну уюштуруу. Бул аныктаманы изилденип жаткан түшүнүккө карата үстүртөн жакындатылган жана туңгуч түшүнүк катары кабыл алса болот. Бирок экономикалык адабияттарда жумуш менен камсыз кылуу түшүнүгү туурасында көптөгөн ар кандай аныктамалар берилип, бир жагынан маңызы бирдей эмес көп кырдуу деп айтылса, экинчи жагынан көпчүлүккө таанымал түшүнүктүн жоктугу менен күбөлөндүрөт. Ретроспективалык жалпы түшүнүктөрдөн улам жумуш менен камсыз кылуу түшүнүгүн талкуулоону шарттуу эки багытка, ал эми окумуштууларды болсо- тигил же бул багыттын өкүлдөрүн эки тайпага бириктирүүгө түрткү берди.

Биринчи тайпанын өкүлдөрү эмгектенүү процессиндеги жумушчу күчтөрүн түздөн-түз колдонуу менен жумушчу орундары менен камсыз кылуу боюнча так айырманы жүргүзүп келишет. Ал өкүлдөргө маселен, Э.Р.Саруханов жана А.Э.Котляр киришет. Алар жумуш менен камсыз кылуу «чарбалык ишмердикте катышууда жумуш орундары менен камсыз кыла турган экономикалык мамилелердин жыйындысы» деп белгилешет.

Экинчи тайпага кирген окумуштуулар жумуш менен камсыз кылуу түшүнүгүн камсыздандырууну да, жумушчу күчтөрүн колдонуу мамилелерин бириктирет деп эсептешет. С.Н. Злупко, В.В.Чембровский жана С.Е.Савина жумуш менен камсыз кылуу өзүнө эмгек ресурстарын тартуу, бөлүштүрүү жана керектөө мамилелерин камтыйт деп белгилешет. Бардык өндүрүш процесси өзүнүн зарыл шарты менен буюмдук (өндүрүш каражаттарын) жана өздүк (жумушчу күч) факторлорунун биригүүсүн шарттайт. Анын үстүнөн эмгек менен жумуш менен камсыз кылуу синоним болбосо дагы айрым экономисттер бул түшүнүктөрдүн ортосундагы айырманы так айтышпайт. Маселен, П.П. Литвяков мындай аныктама берет: «жумуш менен камсыз кылуу аныкталган сабак гана болбостон, адамзаттын жашоо ишмердигиндеги табигый абалдагы эмгек процесси». Бирок эмгектен айырмаланып, жумуш менен камсыз кылуу өндүрүштүн бирдиктүү ишине түздөн-түз тиешелүү ишкердик эмес, аныкталган жумуш орундуу конкреттүү эмгек кооперациясына жумушчуну тартуу боюнча адамдардын ортосундагы коомдук мамиле. Бул коомдук эмгекке катышуу боюнча адамдардын ортосундагы экономикалык мамилелердин жыйындысы.

Башталып калган экономикалык кайра түзүүлөр экономиканын командалык-бөлүштүрүү шартында жумуш менен камсыз кылуунун концепциясын кайрадан карап чыгуусун мажбурлады. Жумуш менен камсыз кылуунун теорияларынын андан аркы өнүгүүсү чарбанын рыноктук системасында жумуш менен камсыз кылуунун көйгөйлөрүн талдаган батыш экономисттеринин негизги идеяларын кыраат изилдөөлөрүн талап кылды. Баарынан мурда, биздин көз карашыбызча, жумуш менен камсыз кылуунун классикалык (неоклассикалык) жана кейнстик теорияларына өзгөчө көңүл буруу зарыл. (Экономисттердин ичинен эң көрүнүктүүсү болуп таанылгандары А. Смит, Д. Рикардо, Ж.Б. Сей, Д.С. Милль, А. Маршалл, А. Пигу ж.б., ал эми алардын улантуучулары болуп Дж. М. Кейнс - Дж. Хикс, Э. Филлипс, Р. Харрод, Е. Домар ж.б.). Бул теориялар өздөрүнүн жумуш менен камсыз кылуунун рыноктук жөндөлүүсүнүн жана экономикага мамлекеттин кийлигишүүсүнүн карама-каршы ыкмалары менен айырмаланат. Бирок алардын жумуш менен камсыз кылууга таасир тийгизген факторлор катарында өндүрүштүн көлөмү, айкын кирешелер, сунуштун натыйжалуулугу ж.б. факторлору аларды бириктирет. Эң негизкиси алар өндүрүш факторлору менен алардын толук колдонулушунун тең салмактуулугундагы көйгөйлөрдү чечүүгө умтулушкан. Батыш экономисттеринин эмгектеринде көрсөтүлгөн социалдык-экономикалык процесстерди системалык изилдөөлөрүнүн жалпы концептуалдык негиздери экономиканын өткөөл экономикадан либералдык-рыноктук мамилелерге өтүүдө калыптанган жумуш менен камсыз кылуунун теорияларынын методологияларына негизделген.

Кийинки чарбалык капиталисттик системанын өнүгүшү өндүрүштүн каражаты менен жумушчу күчтөргө карата теңсиздик менен коштолуп, тынымсыз өскөн жумушсуздукка алып келген. Капитализм өзүндөгү карама-каршылыкты жоео алат деген бүтүмдүктөрдөн улам көйгөйлөрдү чечүүгө мүмкүн деп сунуштаган ар кандай концепциялар пайда боло баштаган. Маселен, жумуш менен камсыз кылуунун классикалык моделин түшүндүргөн Сейдин мыйзамы: сунуш өздүк суроо-талапты жаратат, ошол себептен өндүрүлгөн товарлардын наркы менен барабар болгон өндүрүш процесстин өзү кирешени пайда кылат. Мындай тең салмактуулук өндүрүштү инвестициялаган акча рыногунун жөндөлүшүнүн жардамы менен ишке ашат. Макроэкономикалык тең салмактуулуктун классикалык теориясы маал-маалы менен тигил же бул себептерден пайда болгон салмаксыздык абалын түздөгөнгө рынок жөндөмдүү деп корутундулайт.

Жалпы экономикалык тең салмактуулуктун теориясы алмашуу (мендик) концепциясына (Д.Бортон, Д. Брей, Р.Джонс) ылайык түзүлүп, анда рынок системасынын автоматтык түрдө өзүн-өзү жөндөөсүнүн жардамы менен эмгек ресурстарынын толук колдонулушун камсыздоого жөндөмдүүлүгүн белгилейт. Л.Вальрас рыноктун үч тибинин: өндүрүш каражаттары, керектөө керектиктери, өндүрүүчү тейлөөлөрү (эмгектин жана капиталдын) тең салмактуулугунун теңдигинен түзүлгөн рыноктук тең

салмактуулуктун идеалдуу моделин сунуштаган. Мында жумушчу күчтөрдүн суроо-талабы жана сунушу бири-бири менен барабар экендиги айтылат. Америкалык экономисттер К.Эрроу жана Д.Дебре Л.Вальрастын теориясын өркүндөтүп, рыноктук мамилелерге мамлекеттин кийлигишүүсүнө каршы болушкан.

Дж.Кейнс батыш экономисттеринин көз караштарынын ичинде революциялык төңкөрүш жасап, макроэкономикалык тең салмактын кыйрашын диалектикалык жактан талдап, рынок системасынын ажырагыс маанилүү мүнөзү катары сыпаттаган. «Биз жашап жаткан экономикалык коомдун маңыздуу мүнөзү болуп, анын жумуш менен толук камсыз кылууга жөндөмүнүн жоктугунда жана анын байлыкты эркин жана адилетсиз бөлүштүрүшүндө». Ал киреше менен жумуш менен камсыз кылуунун аныктаган модельди түзгөн. Улуттук киреше менен жумуш менен камсыз кылуунун деңгээлин аныктаган баштапкы чоңдук катарында топтолгон жумушчу күчтүн санын жана алардын квалификациясын, өндүрүш каражаттарынын, техниканын нарк санын жана сапатын, атаандаштыктын деңгээлин жана акыркы өзгөрүүлөрдү: айлык акы бирдигин, жумушчулар менен жумушчу жалдоочулардын ортосундагы күтүлүүчү жыйынтыктарды карап чыгып, мамлекеттин экономикага кийлигишүүсүнүн зарылдыгын, мамлекеттик инвестициянын жогорулоосун, инфляцияга көзөмөл жүргүзүүнүн керектигин тактаган.

Батыштын заманбап экономикалык ойлорунун акыркыларынын бири болуп Нобель сыйлыгын алдырткан чикагалык экономист М.Фридмендин иштеп чыккан монетаризм теориясы эсептелет. Монетаристтер акчанын саны менен нарк кирешенин байланыштарын эсепке алып, нарктын социалдык жактан корголушу кандай деңгээлде болсо дагы мамлекеттин экономикага кийлигишүүсүнүн зарылдыгына каршы болушууда (алардын пикири боюнча, мамлекет акчанын көлөмүн гана көзөмөлдөп туруусу керек). Заманбап батыш экономикалык ойлордун жетишкендиктери жөнүндө байма-бай айта берсе болот. Айтылган экономикалык теориялардын ар бирине тыкаат токтолуп, тааныша берсе өтө эле пайдалуу, бирок бул предмет бар болгону тарыхый-экономикалык изилдөө.

КМШнын бөлөк өлкөлөрүндөй эле Кыргызстандагы экономикалык илим жумуш менен камсыз кылуудагы көйгөйлөрдү изилдөөгө ар дайым кылдаат мамиле кылып келген. Бирок бүгүнкү күндө системалык жылуулар жүрүп, адамзаттын айлана-чөйрө менен болгон байланышынын жаңы шарттары калыптанып жатканда ага болгон кызыкчылык уламдан-улам күчтөнүүдө. Ошол себептен, жумуш менен камсыз кылуу түшүнүгү 1990-жылдан кийин дээрлик трансформацияга дуушар болду. Кыргыз Республикасынын «Кыргыз Республикасында нарктын жумуш менен камсыз кылуу жөнүндөгү» мыйзамына ылайык жумуш менен камсыз кылуу бул Конституцияга каршы болбогон жеке жана коомдук керектөөлөрдү канааттандыруу менен байланышкан (айлык маяна же эмгек кирешесин бере

турган) жарандардын ишмердиги аталат. Мында жумуш менен камсыз болгон калктын катарына толук же жумуш күнүн (жумасын) толук эмес иштеген жумушчулар гана эмес, өз алдынча эмгектенип, өзүн-өзү жумуш менен камсыздаган ишкерлер, өндүрүштө эмгектенген кооператорлор, фермерлер жана алардын үй-бүлөө мүчөлөрү кирет. Бул мыйзам жумуш менен камсыз кылуунун чектүү маңызынан улам, жумуш издегендер менен бош орундардын катышынан келип чыгат. Ошондуктан анын механизми расмий жумушсуз аталганда гана иштей баштайт.

В.В.Адамчуктун редакторлугунун жетектөөсү менен жарык көргөн «Эмгектин рыногу» деген китебинде жумуш менен камсыз болуу түшүнүгүнө: « Жумуш менен камсыз болуу – мыйзамга каршы болбогон жеке жана коомдук керектөөлөрдү канааттандыруу менен байланышкан жана эмгек акы(эмгек кирешесин) алып келген атуулдадардын ишкердиги» деп аныктама берген. Биздин оюбузча, жогорку «жумуш менен камсыз кылуу» аныктамасы категориянын маңызын толук камдуу ачыктайт. Мындай аныктама менен кыргызстандын бир канча жаш окумуштуулары макул. Социалдык-экономикалык маңызын ачыктоо менен, айрым бир толуктоолорду жана тактоолорду кийирүү менен, биз «Жумуш менен камсыз кылуу – бул жеке керектөөсүн канааттандыруу үчүн пайда алууга умтулуп, аныкталган жумуш орунунда эмгектенген адамдын социалдык-экономикалык жана социалдык-эмгектик мамилелерин чагылдырган социалдык-экономикалык категория» деп аныктама беребиз. Биздин көз карашыбыз боюнча, биз аркылуу айтылган аныктама экономикалык, демографиялык жана социалдык процесстерди чагылдырат.

Жумуш менен камсыз болуунун рыноктук моделине токтоло турган болсок, албетте, ал адамдын эмгекке карата болгон өзүнүн укугун (эркин, эмгекте ыктыярдуу тандоо менен катышуусу, жумуштагы ээлеген орду жана чөйрөсү, жумуштагы эмгек тартиби ж.б.) ачыктоону шарттайт. Мында эмгек мамилелердеги суроо-талап жана сунуштар, нарк мыйзамынын ээлеген орду күчтөнүп, эмгек чөйрөсүндөгү атаандаштык-рыноктук мамилелерге жумушчунун ыкталуусун жана жеке сапаттарынын калыптанышын шарттайт. Аны менен бирге, жумуш менен камсыз кылууну уюштуруу, сөзсүз түрдө өндүрүштүн эки факторунун пропорционалдуу тең өсүүсүнүн катышуусун болжолдойт. Мында жумуш менен камсыз кылуу бул экономикалык активдүү калктын жумуш орунуна болгон суроо-талабын канааттандырат деп бекемдесе болот. Бирок рыноктук экономиканын шартында, барына белгилүү болгон бул «мыйзам» көзөмөлдөнбөй, жумуш орунуна болгон суроо-талап сунушка караганда басымдуулук кылып, жумуш менен камсыз кылуунун каршысын – өтө оор социалдык-психологиялык кесепетке алып келген, ал турмак жеке калыптанууну кыйраткан жумушсуздукту жаратат. Чындыгында, жумушсуздук жумуш менен камсыз кылуунун маңызы эмес, ал чарбалык рынок системасындагы жумуш менен камсыз кылуунун зарыл шарты.

Биздин оюубуз боюнча, эмгектин экономикалык жана социалдык шыктандырылышынын оптималдуу айкалышында жогорку экономикалык жетишкендиктерге жетип, адамдардын жаңыча сапаттуу жашоосун камсыздаса болот. Эмгек качан гана материалдык гана эмес, социалдык түзүлүшү боюнча дагы керектеле турган болсо, анда анын натыйжалуулугу ченемсиз жогорулайт. Өзүнүн учурунда жогорку натыйжалуу эмгектин жыйынтыгында калктын кирешеси жогорулап, товарларды жана тейлөөлөрдү керектөө жогору деңгээлге жетип, турак-жайга, эс алууга болгон суроо-талаптар алда канча канаатандырылат. Социалдык мүнөздөгү факторлордун жалпысы адамдардын кайрадан калыптануусу үчүн мыкты шарттарды түзүү менен гана чектелбестен материалдык жактан камсыз болууга жана аны менен катар эмгектенүүгө мүмкүндүк түзүлөт. Мына ушундай позицияда гана бардык экономикалык системалардын түзүлүүсүнүн шартында калктын жумуш менен камсыз болуусунун социалдык тарабын кароо зарыл.

Ошентип, жумуш менен камсыз болуу түшүнүгү: бул социалдык-ыңгайлашкан жумуш менен камсыз кылуу менен өз учурунда эмгектенүүдө социумдун мүчөсү катарында өздүк укукту маңыздуулугун жогорулаткан сапаттуу жаңы толуктоо алат. Эгерде мурда эмгекке болгон укук - укук гана болбой, экономиканын кооперативдүү секторлорунун биринде же мамлекеттик эмгек орунунда милдеттүү иштөөсүн мажбурласа, ал эми бүгүнкү күндөкү заманбап жумуш менен камсыз кылуу стратегиясы коомдук ишкердиктин кандай гана түрү болбосун бирдей маңыздуу социалдык тең укуктуулуктан келип чыгат. Ошондуктан мамлекеттик экономиканын тармактарынын чегинде эле эмес, андан сырткары жумуш орундарында эмгектенүү менен жумуш менен камсыз болуунун оор жүгүнүн азайышын заманбап эмгектенүүнүн прогрессивдүү жагы катары кароого болот.

Жалпы кабыл алынган жумуш менен камсыз болуу саясатынын максаты болуп (ЭАЭУ документтеринде жана КМШнын бардык өлкөлөрүнүн калкты жумуш менен камсыз кылуу туурасындагы мыйзамдарга ылайык белгиленгендей) эмгекке болгон өздүк жөндөмдүүлүк жумушчунун өзүнө гана таандык болгондуктан, аны өзү гана толук, продуктивдүү жана эркин бөлүштүрүү эсептелет. Бул принцип ар бир атуулдун жумуш менен камсыз болуусун же камсыз болбоосун тандоону кепилдеп, эмгекке карата административдик жоопкерчилик тартууга тыюу салат. Коомдун ар бир жумушчуга табигый күчүнө, мүмкүнчүлүгүнө, жөндөмдүүлүгүнө жараша жумуш орундары менен камсыздоосу жакшырып, жыйынтыгында материалдык жана руханий жыргалчылыкты дээрлик алып келгендиктен, толук, продуктивдүү жана эркин эмгекти тандоо жана натыйжалуу жумуш менен камсыз кылуу акталды. Өткөөл мезгилде жумуш менен камсыз кылуунун дагы бир формасы болгон көмүскө жумуш менен камсыз кылуу өнүгө баштагандыктан, диссертациянын экинчи бөлүмүндө анын маңызы, аткарган кызматтары тууралуу каралмакчы.

«Көмүскө жумуштуулуктун көйгөйлөрүнө теоретикалык-методологиялык ыкма» аталыштагы экинчи бөлүмдө көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун маңыздуу-концептуалдык түшүнүгү жана анын экономикалык системада ээлеген орду изилденип, заманбап дүйнөдөгү көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун өнүгүшүнүн тенденциялары ачыкталды.

Көмүскө экономика аталыштагы эмгектер алгач XX-кылымдын отузунчу жылдарында пайда боло баштаган. Бирок 80-жылдардын башында гана бул көйгөйгө чет өлкөлөрдө абдан активдүү көңүл бөлө баштаган. АКШда жарык көргөн «Жашыруун экономика» аталыштагы монографияда эсепке алынбаган экономика деген түшүнүктү эсепке алуу зарыл деп айтылган. Советтер Союзунда 60-жылдарда көмүскө экономика активдүү өнүгө баштагандыктан, көмүскө экономиканы талдаган алгачкы макалалар чыга баштаган. Ошол себептен көмүскө экономика мурда болбой ушул гана жылдары пайда болду деген ойлор калыптанган. Биздин көз карашыбызча, мындай ыкма объективдүү эмес, себеби ал объективдүү айкындыкты чагылдырбай, бул кубулуштун өсүүсүнүн чыныгы себебин ачыктабагандыктан, социализмде бул кубулуш дегеле болбош керек деп эсептелет.

Көмүскө процесстин жүрүшүнү кийинки этабы жетимишинчи жылдарга таандык. Бул учурда экономикалык процесстерди башкаруу системасындагы кемчиликтер жашыруун экономиканын өнүгүүсүнүн негизги себеби болгондугун окумуштуулар менен тажрыйбачылар активдүү айтып келишет. Чарбалык механизмди кайрадан түзүүнүн зарылчылыгы далилденип, эгерде бул механизм кайра түзүлсө, экономикадагы көмүскө процесстер кыскартылып, а түгүл жок кылынып, экономиканын жаңы деңгээлге өнүгүүсүн шарттайт деп эсептешкен. Бул утурумдук гана кубулуш, эсептин жана көзөмөлдөөнүн күчөтүлүүсү бул оор экономикалык ооруну жоюуга алып келет деген ой үстөмдүк кылган. Бирок мындай ыкма өзүн-өзү актабай, тескерисинче көмүскө процесстер өсүп турган. Көмүскө ишкердиктин тереңдигин жана маңызын ачыктаган көмүскө жумуш менен камсыз кылууну жараткан үчүнчү этап башталган. Негативдүү процесстер туурасында ошол учурда ачык айтпоого умтулуу ошол советтик доордун талабы экенин баса белгилөө зарыл. Бул көйгөй боюнча ошол учурда терең изилдөөлөр болбогондуктан, көмүскө экономика кеңири кулач жайып, өзүнүн айланасына көптөгөн жаңы ишканаларды жана жумушчу күчтөрүн камтып, жаңы позицияларды ээлеп, ал эми рынокко өтүүдө массалык кубулушка айланган. Ушуга байланыштуу заманбап убакыт экономикадагы көмүскө процесстерди андан ары изилденүүсүн талап кылууда. Жыйынтыгында көптөгөн аныктамалар жана түшүнүктөр жаралганы менен аларда дээрлик сандык мүнөзгө басым кылынып, ал эми теоретикалык-методологиялык мүнөздөгү суроолор жетишээрлик деңгээлде изилденбей калууда. Бул жетишсиз изилдөө теоретикалык планда ата-мекендик окумуштуулардын изилдөөсүндө гана эмес чет элдик басылмаларда дагы

жетишсиз изилденипген. Алар көбүнчө маңыздуу суроолорго маани бербей, көмүскө экономикага таандык сандык мүнөздөгү түзүлүшкө көңүл бөлүшкөн.

Көмүскө экономика жөнүндөгү орусиялык окумуштуулардын илимий тематикасында көмүскө процесстердин маңызын изилдөөдө кийинки концепциялар: укуктук, экономикалык, аралаш жаралган. Биринчи концепция сексенчи жылдардын аягында пайда болгон. Бул концепцияга А.Сергеевдин, А.Яковлевдин, Т.Корягинанын, А.Шохиндин ж.б. эмгектери кирет. Көмүскө экономиканын негизги көрсөткүчүн издөөдө негизги болуп мыйзамга баш ийүү принциби эсептелет. Т.С. Дыйканбаеванын, О.К. Караталовдун жана С.Е.Савинанын ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде: мындай шарттарда бардык процесстер көрүнбөгөн мүнөзгө ээ деп белгиленет. Мындай шарттарда, эреже катары, ал өлкөнүн мыйзамы кайсыл территорияда болсо дагы иштебей, аларда өздөрүнүн өздүк байланыштарынын жана көз карандуулугунун системасы калыптанат. Мамлекеттик органдар тарабанын бүтүндөй техникалык, өндүрүштүк жана соода операциялары көзөмөлдөнбөйт. Мындай ыкма укуктук деп аталып, мыйзамга баш ийүү принцибине негизделип, негизги мүнөздүү көрсөткүчү болуп, мыйзамдуу же мыйзамсыз жөндөлүү эсептелет. Кабыл алынган мыйзамга баш ийбестен аткарылган бардык аракеттер мыйзамсыз деп аталып, өзгөчө блокко бөлүнүп, экономикада жана жумуш менен камсыз болууда көмүскө тармак деп аталат. Укуктук ыкманын формалдык жана формалдык эмес ишкердикке бөлүнүшү али күнчө аныкталган мүнөзгө ээ болгону менен азыркы учурда ага бир тараптуу мүнөз (юридикалык көрсөткүчтөр реалдуу айкындыкты толук камдуу чагылдыра албайт) таандык. Тез өнүккөн илимий-техникалык маалыматтардын доорунда ишкердиктин жаңы түрлөрү пайда болуп, мыйзамдык жактан алып караганда, алар мыйзамсыз болгону менен, алар объективдүү пайда болушуп, мурда кабыл алынган мыйзамдын өзгөртүүсүн мажбурлашып, же баштапкы мыйзамдан баш тартышын, же иштеп жаткан мыйзамга кошумча толуктоо киргиздирүү менен укуктук талааны кеңейтип же өзгөртүп, анын жыйынтыгында алгач көмүскө болгон ишмердик ушундан улам мыйзамдуу ишмердикке айланат. Ошондуктан мыйзамдарга толук баш ийүү, көмүскө процесстерди мүнөздөө мүмкүн эмес.

Көмүскө экономиканы жана көмүскө жумуш менен камсыз кылууну аныктоо үчүн экинчи концепция – бул үч багыттагы орунду ээлеген экономикалык концепция. Биринчиден, бул экономикалык жашоодо кеңири жайылтылып, жашыруун мүнөзгө ээ болгон крепосттуктан баштап, кул ээлөөчүлүк, мамлекеттиктен капиталисттикке чейинки экономикалык активдүү калктын катмарын колдонуу боюнча бири-бири менен болгон байланыштардын ар кыл типтерин бөлүп караган таза экономикалык концепция. Киргизилген толуктоолордо эки белгени: бир жактан – эксплуатацияны камтыган класстык ыкма, экинчи жактан – мыйзамга карата мамилени бөлүп кароо кажет.

Экинчиден, көмүскө экономикага жана көмүскө жумуш менен камсыз кылууга тиешелүү статистикалык негиздөөлөр. Бул багыттагы көмүскөлүктүн башкы көрсөткүчү болуп, статистика органдарындагы статистикалык эсепке алуу эсептелет. Мындай ыкма экономиканын ар кыл тармактарында эмгектенген эмгекчилердин саны жана өндүрүлгөн улуттук дүң продукту жөнүндө так маалымат алуу максатында Бириккен улуттар уюмунунун улуттук эсептөө системасында колдонулат. Мындай ыкмада көмүскө жумуш менен камсыз болуу өндүрүштө эмгектенген жумушчулардын бир бөлүгүнүн статистикалык отчеттулук аркылуу өтпөшү менен аныкталат. Бул учурда көмүскө жумуш менен камсыз кылууну: жашыруун, формалдык эмес, легалсыз деп бөлүшөт.

Жашыруун көмүскө жумуш менен камсыз кылуу - мыйзам тарабынан уруксат берилген, бирок ишкердиктин субъектилеринин салыктын, социалдык которуулардын же бөлөк административдик милдеттенмелерин толук эмес көрсөтүшү;

Формалдык эмеске - мыйзамга ылайык өздүк керектөөнү канааттандыруу үчүн өндүрүү менен алектенген үй чарбалардын ишкердиги;

Легалсыз (кылмыштык) жумуш менен камсыз кылуу – мыйзам тыюу салган ишкердик менен алек болуу. Мындай ишкердикке баңгени, алкогольдук ичимдикти, сойкулукту, порнографияны ж.б.кылмыштуулук укукта так көрсөтүлгөн ишкердикти өндүрүүнү жана жайылтууну киргизет. Мындай ишкердик менен алек болгондор кылмыш жообуна тартылышат.

Көмүскө түзүмдөрдү толук эсепке алганга мүмкүндүк жараткан бул ыкма объективдүү мүнөзгө ээ жана мамлекеттик жана укуктук органдардын так маалыматтарын өзүнө камтыйт. Башка ыкмалардан айырмаланган жагымдуу мүнөзү дал ушунда. Баса белгилей турган нерсе, көмүскө түзүмдөрдү толук ачыктаганга айрым учурда, ишкердиктин кылмыш чөйрөсүндө мүмкүнчүлүк болбой, жыйынтыгында статистикалык отчеттулуктун деңгээлин дээрлик басаңдатат.

Үчүнчүдөн, көмүскө жумуш менен камсыз кылууда ишкердиктин ар кандай түрлөрүн камтыган аралаш ыкма. Мындай ыкма К.А.Улыбиндин, Ю.П.Курочкиндин, А.А. Смирновдун ж.б.окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылган. Бул ыкмада негизги көрсөткүч болуп тигил же бул ишкердиктин иштин чарбалык көрсөткүчтөрүнө тийгизген таасири эсептелет. Мындай ишкердикке өндүрүштүн натыйжалуулугун зыяндаткан терс негативдүү жыйынтык алып келген ишкердиктин түрлөрү кирет. Айтып кетүүчү нерсе болуп, мындай ыкма көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун мүнөздөлүүсүндө реалдуу орунга ээ болгону менен толук калыптана элек. Ошол себептен көмүскө жумуш менен камсыз кылуу менен негативдик жумуш менен камсыз кылууну ажыратуу өтө татаал. Биздин оюбузча, бул таптакыр мындай эмес. Көмүскө жумуш менен камсыз кылуу менен негативдү жумуш менен камсыз кылуу бири-бири менен окшош эмес. Бирок

бул ыкмада рационалдуу буудайды кездештирсек да болот. Бир катар окумуштуулар неоклассикалык багыттын теорияларын колдонуунун негизинде көмүскө жумуш менен камсыз кылууну изилдөөнү сунуштап келишет. Андагы өкүлдөр маалыматтарды топтоону жана аны кайрадан карап чыгууну, анын ассиметриясын көңүлдөрүнө алышпайт¹. Алардын ыкмасындагы негизги болуп рыноктогу суроо-талап менен сунуштун аракети менен көмүскө процесстерди өзү айкындайт. Бирок заманбап доордо рынок кемчиликсиз эмес, ал экономикалык активдүү калктын кыймылын жана кайрадан бөлүштүрүлүшүн рационалдуу натыйжалабайт². Буга мисал катары өткөөл экономика доорунда, трансформациялуу кайра жаралууларда калктын эптеп күн көрүүсүнөн улам көмүскө жумуш менен камсыз кылуу өскөн. Көмүскө жумуш менен камсыз кылууну окуп-үйрөнүүдө, биздин оюбузча, комплекстүү ыкма абдан натыйжалуурак, себеби ал өзүнө бул процессти мүнөздөгөн көптөгөн факторлорду камтыйт. Алсак институционалдык теорияны колдонуу менен оюндун эрежелерин калыптандыртып, натыйжалуу ишкердик байланыштар үчүн шарттарды түзөт. Өткөөл убакытта көмүскө жумуш менен камсыз кылуу өзүнүн нормасы жана эрежелери бар институттун өзгөчөлүктөрүн кабыл алат.

Институттун теориясы институционалдык багыттагы окумуштуулар менен иштелип чыккан. Институционализмдин эски жана жаңы өкүлдөрү өздөрүнүн экономиканы жана коомдук мамилелерди изилдөөлөрүндө “институт” түшүнүгүн колдонушат. Бул “институт” түшүнүгү - чечим кабыл алуу үчүн экономикалык субъектилерге маалымат берген, туруктуулук мүнөзгө ээ болгон коомдук күчтөрдүн жалпы жыйындысы аталат. Институттардын ар кандай түрлөрү болгону менен, алардын чордонунда коомдун негизги социалдык, экономикалык жана маданий жактарын камтыган социалдык-экономикалык түрлөрү ээлейт, себеби алар экономикалык жашоонун негизи болуулары менен бирге, чарбалык субъектилердин бири-бири менен болгон натыйжалуу жана рационалдуу аракеттерине ыңгайлуу шарттарды түзөт. Жаңы институционализмдин өкүлү болгон Р.Коуз: институттардагы изилдөөнүн негизи болуп, адамдын экономикалык ишкердигин изилдөө эсептелет. Талдоодон соң калыптанган бири-бири менен болгон байланыштар бекемделип, салттыкка айланып, формалдык же формалдык эмес мүнөздү кабыл алып, жыйынтыгында ал байланыштар өздөрүнө рационалдуу жана натыйжалуу укуктук форманы кабыл алып, мыйзамдашкан норма жана мыйзам формасында иш алып барышат. Индивиддер жана коом ал мыйзамдарга көз салуу менен ар кандай уюмдарды жана институттарды түзүшүп, аларды мыйзам чегинде жарыяланып иш алып барган, аныкталган мамлекеттин территориясында

¹ Васильева Е.Э. Институционализм как альтернатива неоклассической и марксистской экономической теории // Квартальный бюллетень клуба экономистов. Минск: ПроPILEI, 2000. Выпуск 4. С. 165 - 180.

² Васильева Е.Э. Институционализм как альтернатива неоклассической и марксистской экономической теории // Квартальный бюллетень клуба экономистов. Минск: ПроPILEI, 2000. Выпуск 4. С. 165 - 180.

жайгашкан формалдык, жана өзүнүн эрежеси же түшүнүгү боюнча мыйзамсыз иш алып барган формалдык эмес деп бөлүшөт. Легалдык эмес институттар өзгөрүп турушат, бирок алар туруктуураак жана алар өздөрүнүн карамагына коомчулуктун дээрлик бөлүгүн тарткандыктан, алардын курамында иш менен алектенген калктын калың катмары, жумушсуздар дагы, б.а. өздөрүнүн кызыкчылыктарына жетүүгө умтулуп бир эле учурда легалдык жана легалдык эмес чөйрөдө активдүү катышкан жарандар бар. Бирок алардын арасында же легалдык чөйрөдө гана эмгектенген же легалдык эмес тармакта гана алектенген адамдарды кезиктирсе болот деген. Ал эми Норд институттар³ коомдогу байланыштардын системасын жөнөкөйлөтүп, адамдардын ишкердигинен кирешенин келүүсүн багыттаган абалды негиздеген. Мында бири-бири менен болгон аракеттердин тажрыйбасы трансакциялык чыгымдардын кыскарышына алып келип, ал эми мыйзамга баш ийүү менен баа чарбалык субъектилер үчүн пайдалуу болуп калгандыктан, легалдык эместикти жоюуга алып келет.

Өткөөл учурда эмгекти колдонуудагы легалдык тармактын кыскартылуусу жүрүп, андан улам коомдогу өзгөрүүгө адамдардын табигый жообу катары легалдык эмес тармактын өсүүсү күч алып, жумушсуздук пайда болуп, анын кесепетинен киреше булагы жок болуп, анын жагымсыз таасиринен индивид легалдык эмес система аркылуу өзүнүн жеке көйгөйлөрүн чечип, трансакциялык чыгымдарын кыскартып, бир эле учурда өзүнүн кызыкчылыгын канааттандырууга умтулуп, киреше булагын таап андан соң өзүнө тиешелүү пайда алат.

Жумуш менен камсыз болуунун көмүскө институттарынын системасына өз алдынча эмгектенген, алардын көпчүлүгү ишкердик процессинде мыйзамсыз жумуш менен камсыз болгондор гана эмес үзгүлтүксүз эмгектенген, үзгүлтүксүз киреше булагы бар адамдар дагы тартылышат. Бөлөк мыйзамсыз жумуш менен камсыз болгондордун катарына жалданма жумушчулар кирет. Алардын убакытка жараша иштеп тапкан алган маяналары алардын киреше булагы болуп эсептелет. Айрым кризистик шарттарда алар алгачкылардан болуп жумуштарын дагы, киреше булактарын дагы жоготуп жумушсуздардын катарын толуктап, кедейлерге айланышат. Алардын катарына дагы төмөн айлык маяна же жашоо минимумунун деңгээлинен төмөн алган жумушчуларды кийирсе болот. Аларды иштеген кедейлер деп атап коюшат. Өздөрүн айлык маяна менен камсыздоо үчүн калктын бул катмары легалдык эмес чөйрөгө өтүшүп, бир эле учурда экономиканын реалдуу тармагында иштөөсүн улантышат. Көмүскө тармакта эмгектенген жумушчулар расмий келишимсиз жумушка кабыл алынышат. Аларга өздөрүнүн иштерин толук же бөлүгүн дагы юридикалык жактан каттабаган ишкерлер кирет. Мыйзамсыз жумуш менен камсыз болгондорго өздөрүнүн иштерин каттабастан киреше алып жаткан беттерди дагы киргизсе болот. Буларга алып сатар бизнесинин өкүлдөрү,

³ Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа // Вопросы экономики. 1997. № 3. С. 6.

унаа тартып-саткан автоунаа ээлери кирет. Көмүскө тармактын жумушчуларына расмий ишканаларда катталбай иштеген жумушчулар, реалдуу тармакта “сол иш” аталган жумуштарды аткарган жумушчулар, андан тышкары тейлөө чөйрөсүндө, билим берүү тармагында иштеген жумушчулар, врачтар кирет, себеби айрым учурларда алар салык төлөбөө максатында иштеген ишинин бөлүгүн жаап жашырышат.

Иштегендерди эки тайпага бөлсө болот:

- көмүскө түзүмдөрдө иштегендер;
- эмгек келишимин толтуруусуз мыйзамдуу жана мыйзамсыз иштегендер.

Иштин экинчи бөлүгү кошумча болгондуктан, экинчи катарында эсептелет. Кимде-ким бир күндө же жумада толук иштебесе ал жашыруун жумушсуздукту пайда кылып, көмүскө тармакта эмгектенген болуп эсептелет. Көмүскө тармакта эмгектенгендерге экономикалык активдүү эмес калктын өкүлдөрү: күндүзгү бөлүмдө окуган студенттердин бөлүгү, пенсионерлер (60 жаштан 70жашка чейинки), күзөттөр, бала карагандар, швейцарлар, тазалагычтар, короо тазалагычтар, репетиторлор, жана ошондой эле үй кожейкелер ж.б.

1-таблица. Формалдык эмес тармактагы егизги жумуш боюнча жумуш менен камсыз болгондор (миң адам)

Көрсөткүчтөр	2012		2013		2014		2015		2016	
	миң адам	жыйын. карата % менен	миң адам	жыйын. карата % менен	миң адам	жыйын. карата % менен	миң адам	жыйын. карата % менен	миң адам	жыйын. карата % менен
Жалпы	1559,4	100	1601,6	100	1616,8	100	1650,9	100	1643,4	100
ишканаларда, уюмдарда	0,7	0,0	7,2	0,5	8,0	0,5	9,7	0,6	13,9	0,8
фермердик чарбаларда	487,4	31,3	584,9	36,5	555,4	34,4	485,9	29,4	443,8	27,0
жеке ишкердикте	345,2	22,1	380,3	23,7	397,2	24,6	415,6	25,2	415,3	25,3
жалданып иштеген адамдар	587,9	37,7	536,9	33,5	543,2	33,6	611,6	37,0	652,3	39,7
өздүк чарбада иштеген	138,2	8,9	92,3	5,8	113,0	7,0	128,1	7,8	118,1	7,2
алардын ичинде										
сатуу үчүн	133,5	8,6	86,1	5,4	107,5	6,6	116,5	7,1	101,9	6,2
өздүк керектөө үчүн	4,7	0,3	6,1	0,4	5,5	0,3	11,5	0,7	16,2	1,0

Социализмде жеке менчик болбогондуктан, рыноктук процесстер дагы ага жараша болгон эмес, бирок адамдарда максимум керектиктерди алганга объективдүү каалоолору болгон менен мыйзамдуу түрдө аны канааттандыруу мүмкүн болбогондуктан, жеке адам издеп-издеп, андан соң жеке кызыкчылыгын канааттандыруунун мыйзамсыз жолдорун тапкан. Мына ошентип, көмүскө процесстер анын ичинде көмүскө жумуш менен камсыз кылуу кеңири жайылтылган. Үстүртөдөн булар мыйзамдуу болушчу. Бирок

ошол эле учурда бул эки көмүскө сапаттардын өсүүсү жүрүп тургандыктан, институттарда өзгөрүүлөр болуп, көмүскө тармактарда жарыш түзүмдөр калыптанып, аны менен бирге көмүскө мамлелердеги субъектилерине таандык эрежелери жана нормалары түзүлүп, ал эми көзөмөлдөө-бөлүштүрүү кызматы мыйзамдуу тармакта реалдуу бийликте олтурган адамдарга бекитилген.

Жумуш менен камсыз кылуу чөйрөсүндөгү көмүскө түзүмдөр социализмдин шартында эле пайда болуп, андан соң экономикалык системанын өткөөл учурунда кеңири жайылтууга дуушар болуп, өзүнүн атрибуттары, нормалары жана эрежелери менен туруктуу түзүмгө айланып, алардын бөлүштүрүлүшүн көмүскө тармактын бүтүндөй катышуучулары аткарып келет деп жыйынтыктаса болот. Жогоруда айтылгандардан улам көмүскө (формалдык эмес) жумуш менен камсыз кылуу институтуна төмөндөкүдөй аныктама берсе болот: кабыл алынган нормалар менен эрежелерге тыкаат көз салган, жумушчу күчтөрдү колдонууну жана рационалдуу бөлүштүрүүнү дээрлик камсыздаган мыйзамсыз эмгек менен камсыздалган катышуучулардын ортосундагы эмгек мамилелеринин системасы аталат.

Көмүскө жумуш менен камсыз кылуу институтунун калыптануусунун негизи советтик коомдо түзүлгөн. Ишеним максималдуу персонификацияланган форманы кабыл алгандыктан, элдер кимди “өзүндөй” жакшы билсе, ошолорго гана ишенип келишет. Формалдык эмес нормалардын кайрадан жаралуусунун татаалданышынын себеби, көмүскө жумуш менен камсыз кылуу институту таза коомдук жыргалчылык менен мүнөздөлөт. Жеке адамга эгерде башкалар баш ийбесе ал өзүнүн мыйзамга баш ийүүсүн пайдасыз деп эсептейт. Бул тематика боюнча так маалыматтарды алуу мүмкүн болбогондуктан, бул процесстер расмий статистикада эсепке алынбайт, ошол себептүү алар көмүскөлүү деп аталышат.

“Өткөөл экономикадагы көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун калыптануусунун механизми” аталыштагы үчүнчү бөлүмдө экономикалык системанын өнүгүүсүнүн спецификасын чагылдыруу катарында рынок процессине өтүүдөгү Кыргызстандын социалдык-экономикалык реформаларын жүргүзүү каралып, өткөөл экономикадагы көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун негизги булактары болуп жашыруун жумушсуздук жана аз кирешелер деп негизделди.

Рынокко өтүүдөгү эң негизги жагдай болуп, менчик мамилелеринин реформаларынын көйгөйлөрү жана ишкердик чөйрөнү түзүү эсептелди. Кыргызстандагы менчикти кайрадан түзүү мамлекеттик менчикти менчиктештирүү жана аны мамлекеттен ажыратуу менен коштолду. Менчиктештирүү процессинин негизи болуп, мамлекеттик менчиктин

монополиясы жоюулуп, менчиктин жана чарбачылыктын көптөгөн формалары пайда болду.. (2-табл.)

2-таблица. Чарбалык субъектилердин менчик формалары боюнча бөлүнүшү (жыл башында, бирд.)

Көрсөткүчтөр	1997	2007	2010	2015	2016	2017	2018
Жалпы	150690	563833	438276	603643	637624	662269	683815
Мамлекеттик	6190	4594	3984	6994	7165	7161	7153
Муниципалдык	2056	8464	7742	5191	5132	4927	4928
Жеке	144500	550726	426493	591397	625263	650121	671658

Булак: Стат.жыйындынын маалыматы боюнча түзүлгөн: Кыргызстан сандарда.-Б.: КР УСК. Жылдар аралыгында.

Мына ошентип, жеке менчик ишканалардын пайдасына мамлекеттик жана коммуналдык ишканалардын үлүшү туруктуу кыскара берип, жыйынтыгында көмүскө жумуш менен камсыз кылуу жаралган. Өлкөнүн топтогон байлыгын менчиктештирүүдө жана мамлекеттен ажыратууда орой катачылыктар кетирилгендиктен Кыргызстандагы элдин жакырдануусунун, өнөр-жайдагы өндүрүштүн, курулуштун, айыл-чарбанын кескин төмөндөшү терең социалдык-экономикалык кризистин эң негизги себептери болуп калды. Өнөр-жай ишканалары арзыбыгын тыйынга сатылып, андан соң алардын көпчүлүгү өздөрүнүн ишкердигин токтотушкан. Ушунусу менен өнөр-жайдагы өндүрүшүнүн опол тоодой төмөндөшү түшүндүрүлөт. СССРдин урашы менен Кыргызстандагы ИДПнын көлөмү кескин түшкөн. Арадан 24 жыл өтсө дагы өлкө Союз кыйраганга чейинки ИДПнын деңгээлине жете албай келет.

Менчиктештирүү процессинин эсебинен өлкөнүн улуттук чарбасына инвестицияларды жана кошумча акча каражаттарын тартууда менчиктештирүү максатына жете албай, улуттук экономиканын түзүмдөрүн кайра түзүүдө ири трансформациялык чыгымдарга дуушар болуп, мурдакы институттарды жаңыга алмаштырууда эбегейсиз трансакциялык чыгымдарды тарткандары туруксуз процесстер менен терең байланышканы менен түшүндүрүлөт⁴.

Жумуш менен камсыз кылуунун түзүмүндө кескин өзгөрүүлөр болгон. Анын маңызы жумуш менен камсыз болгон атуулдардын биринчилик, экинчилик тармактардан үчүнчүлүк тармакка бөлүштүрүлүшүндө. 2000-жылга чейин жумуш менен камсыз болгон калктын биринчи тармакка агылуусу жүрүп, 53.1%ды түзгөн болсо, андан соң экономикалык кырдаал азыраак турукташтырылган. 2010-жылга жумуш менен камсыз болуу кайрадан өзгөрүлүп, жумуш менен алек болгон адамдардын саны азайып, биринчи тармакта 31,2%ды түзгөн.

3-таблица. Кыргызстандакы жумуш менен камсыздалуунун тармактык түзүмү

⁴ Аюпов А.Н. Гипотезы постсоциалистической трансформации национальной экономики // Вестник КРСУ. – 2010. – Том 10. - № 1. – С.122-123

Экономиканын тармактары	миң адам				жыйынтыкка % менен			
	1992	2000	2010	2017	1992	2000	2010	2017
Жалпы жумуш менен камсыз болгондор	1835,9	1768,4	2243,7	2363,7	100	100	100	100
1. Биринчилик тармак (айыл чарба)	700,6	938,5	699,1	633,3	38,2	53,1	31,2	26,8
2. Экинчилик тармак	413,8	185,3	473,6	522,0	22,5	10,5	21,1	22,0
- өнөр-жай	299,6	141,9	233,5	238,7	16,3	8,0	10,4	10,0
- курулуш	114,2	43,4	240,1	283,3	6,2	2,5	10,7	12,0
3. Үчүнчүлүк тармак (тейлөө чөйрөсү)	721,5	644,6	1070,9	1208,2	39,3	36,4	47,7	51,2
- транспорт жана байланыш	94,0	63,4	147,5	198,3	5,1	3,6	6,6	8,4
- соода жана унаа оңдоо	106,1	188,0	337,5	368,5	5,8	10,6	15,0	15,6
- мейманканалар жана ресторандар	16,2	13,1	82,8	109,2	0,9	0,7	3,7	4,6
- билим берүү	216,5	144,9	171,8	206,7	11,8	8,2	7,7	8,7
- саламаттыкты сактоо жана социалдык тейлөөлөр	132,2	84,7	74,4	83,9	7,2	4,8	3,3	3,6
- мам.башкаруу	54,2	65,2	99,9	100,5	3,0	3,7	4,4	4,3
- бөлөк тейлөөлөр	102,3	85,3	157	141,1	5,6	4,8	7,0	6,0

Булак: Стат.жыйындынын маалыматы боюнча түзүлгөн: Кыргызстан сандарда.-Б.: КР УСК. Жылдар аралыгында.

2017-жылы алгачкы эки тармактагы жумуш менен камсыз болгондордун саны үчүнчү тармактагылар менен теңделген (48,8% жана 51,2%). Бирок мындай жумуш менен камсыз болуунун түзүмү заманбап дүйнөлүк тенденцияларда жооп бербегендиктен аны рационалдаштыруу кажет.

Каралып жаткан жылдарда жумушчу күчтөрдү кайрадан карап чыгуу процессинде кыйла өзгөрүүлөр болгон. Ири ишканалардын пайда таба албай жабылып калышынын кесепетинен мыйзамдуу жумушка орноштуруудагы мүмкүнчүлүктөр кыскарып, дээрлик жумушчулар жумуштарында иштей албай, киреше булактарынан айрылып калышкан. Калктын аныкталган бир бөлүгү жашоонун жаңы шарттарына ыкчам ыңгайланышып, өздөрүнүн баштапкы ишкердиктерин жаңыга алмаштырышып, көбүнчөсү жеке ишкердик (алып-сатуу) менен алектене башташкан. Албетте, ал көмүскөлүк жагдай менен байланыштуу болуп, ошол учурдакы экономиканын бардык

тармактарынын бири-бири менен байланышына алып келип (1-сүрөт), мамлекеттик тармактардын мамлекеттик эмес тармактар менен жуурулушуна, б.а. көмүскө экономикага шарт түзгөн. Бул жалпы тарыхый өнүгүүсү жана социалдык-экономикалык байланыштары менен байланышы бар КМШ өлкөлөрүнүн бардык өлкөлөрүнө таандык.

1-сүрөт. Экономиканын тармактарынын түзүмү жана бири-бири менен байланышы

Совет доорунан кийинки өлкөлөрдүн рынокко өтүүдөгү шарттарында советтик доордо басмырланган көмүскө жумуш менен камсыз кылуу менен көмүскө экономиканын өлчөмү ыкчам жогорулаган. Дүйнөлүк банктын көрсөткүчтөрү боюнча, учурда Кыргызстандагы көмүскө экономика 53%ды түзөт. Бул көрсөткүч чындыкка жакыныраак, ал эми тажрыйба көрсөтүп тургандай бул көрсөткүч 70%га жакын.

Өткөөл учурдун жылдарында Кыргызстандын экономикасында индустриалуу эмес агрардуу өлкөгө айланып, жумуш менен камсыз болуу мүмкүнчүлүктөрү азайган. Өлкөнүн калкынын дээрлик басымдуусу татаал шарттарда жашашкандыктан, социалдык стандарттарга жооп бербей, төмөнкү деңгээлдеги айлык маяна алып келишет. Ал жөнүндөкү маалыматтын динамикасы 2-сүрөттө көрсөтүлгөн. Айлык маянанын төмөндөшүнө карабай, анын маңызы жогору. 2015-жылы кирешенин түзүмүндөгү айлык маянанын үлүшү 42,9%ды, жеке эмгек ишкердигинин үлүшү 13% ды түзгөн. Кыргызстандагы минималдуу айлык маяна жашоо минимумунан дээрлик 5эсе аз (5657 сом) болгондуктан, ЕАЭБдин өлкөлөрүнүн ичинен эң төмөнкүсү болуп эсептелет. 4-табл.

4-таблица. ЕАЭБдин өлкөлөрүндөгү орточо номиналдык айлык маяна

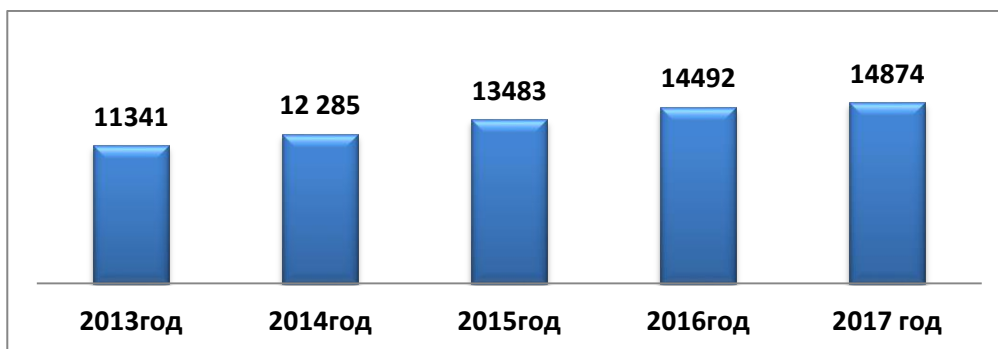
Өлкөлөр	Валюта бирдиги	2012	2013	2014	2015	2016
Армения	армения драмы	140739	14524	158580	171615	174445
Беларусь	миң. белоруссия руб.	3676	5061	6052	6715	723*
Казахстан	тенге	101263	109141	121021	126021	142898
Кыргызстан	сом	10726	11341	12285	13483	14847
Россия	россия рублы	26623	29792	32495	34030	36709
Армения	АКШ долл.	350	358	381	359	363

Беларусь	АКШ долл.	439	564	590	413	361
Казахстан	АКШ долл.	678	717	675	568	418
Кыргызстан	АКШ долл.	228	234	229	209	212
Россия	АКШ долл.	857	936	656	561	549

2016-жылдагы деноминацияны эсепке алганда

Булак: Евразиялык экономикалык биримдиктин жылдык статистикалык маалыматы; Евразиялык экономикалык комиссия. -Москва:2017.-62 б.

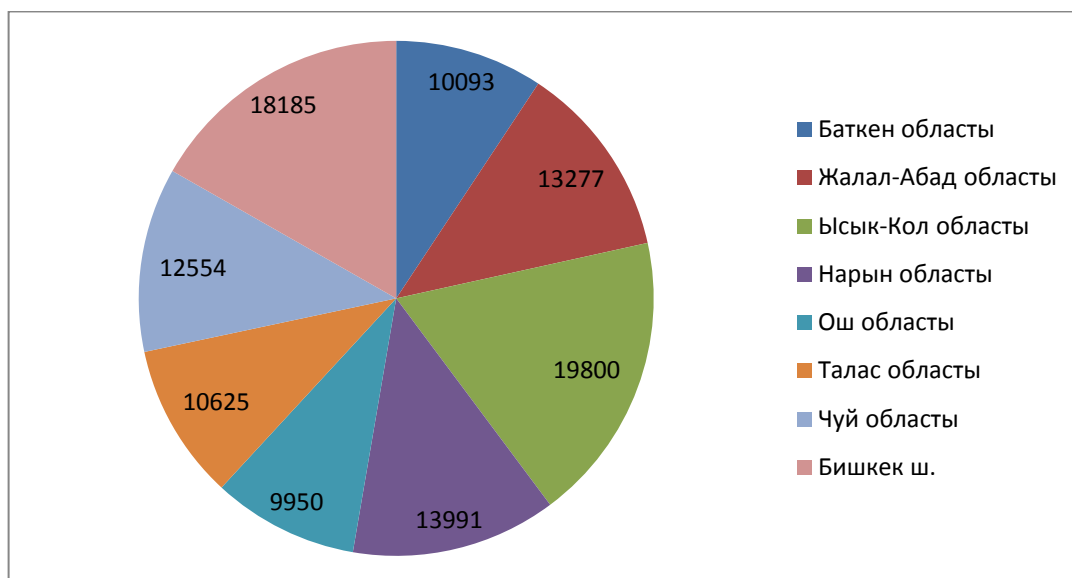
ЕАЭБдин өлкөлөрүндө орточо айлык маяна Кыргыз Республикасына караганда дээрлик жогору. 3-таблицанын маалыматы боюнча, 2016-жылы Кыргыз Республикасында эң төмөнкү айлык маяна болуп, 14847сомду же 212 АКШ долл. түзгөн. Арменияда -173,5 миң драмды же 363 АКШ долл., Беларуссияда – 361 АКШ долл., Россияда – 36,7миң рублды же 549 АКШ долл., Казахстанда -142,8миң тенге же 418 АКШ долл. түзгөн. Орточо айлык маянанын динамикасы 2-сүрөттө көрсөтүлгөн.

2-сүрөт. Орточо айлык маянанын көлөмү (сом)

Булак: Стат.жыйындынын маалыматы боюнча түзүлгөн: Кыргызстан сандарда. - Б.: КР УСК. Жылдар аралыгында.

Кыргызстандын территориялары боюнча орточо айлык маянанын дифференциясынын жогору деңгээли маанилүү орунга ээ (3-сүрөт)

3-сүрөт. Кыргызстандын территориялары боюнча 2016-жылдагы эмгек акы

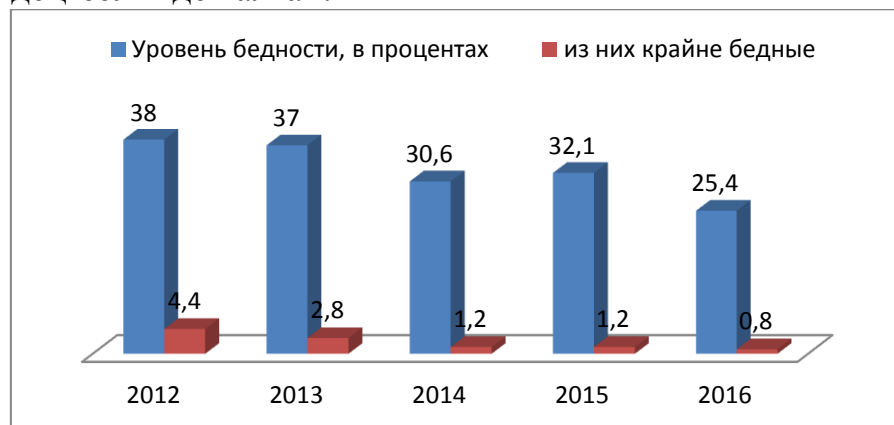
Айлык маянанын эң төмөнкү деңгээли Ош (9950 сом), Баткен (10093 сом) областтарында. Орточо киши башына калктын кирешелери жашоо минимумунун чоңдугунан 11,2%га артта калып, 2016-жылдын аягында 4794,3 сомду түздү. Жашоо минимумунун чоңдугу орточо киши башына 2015-жылга салыштырмалуу 7,5%га төмөндөп, 2012-жылга карата ал көрсөткүч 1,1эсеге жогорулаган.

5-таблица. Кыргыз Республикасынын жашоо деңгээлинин негизги көрсөткүчтөрү

Показатели	2012	2013	2014	2015	2016
Калктын орточо киши башына жашоо минимумунун чоңдугу, айына сом менен:					
Бардык калк	4341,2	4599,2	4981,5	5183	4794,3
Эмгекке жарамдуу калк	4850,3	5139,7	5563,2	5799,8	5352
Пенсиялык курактагы калк	3858,3	4097	4434,4	4637,2	4303,7
Жашоо минимумунун (ЖМ)чоңдугунун катышы, % менен					
Киши башына акча кирешелери	74,1	72,5	79,4	78,6	88,8
Орточо эсептелген айлык акы	221,1	220,7	220,8	232,5	277,4
Бир айлык пенсиянын орточо көлөмү	110,8	110	106	106	121,6

Булак: Стат.жыйындынын маалыматы боюнча түзүлгөн: Кыргыз Республикасындагы калктын жашоо деңгээли.-Б.: КР УСК. Жылдар аралыгында.

Орточо айлык маяна жагымдуу өсүү тенденциясын камтыса дагы, 2016-жылдын аягында калктын орточо киши башына кирешесинин 277,4%ин түзүп, жашоо минимумунун акча кирешелери менен айкалышпай кедейчиликтин себеби болуп калууда.Кедейлердин категориясына калктын жаңы тайпасы (жумушсуздар, өздөрүнүн багуусунда жеткинчек балдарды же майыптарды, жана ошондой эле көрсөтүлгөн деңгээлден кирешелери төмөн жарандар) кирет. Ошол себептен ортодон пайда болгон ажырымды кирешенин башка булактарынын эсебинен, биринчиден расмий эмес кирешелердин эсебинен жабышат. Баса белгилей кетүүчү нерсе болуп, рынок мамилелеринин калыптанышында бардык факторлор либерализацияланышып алардын баасы акырындап орточо дүйнөлүк баалардын деңгээлине жакындаганы менен эмгек факторунун наркы гана өз деңгээлинде калган.

4-сүрөт. Кыргыз Республикасында кедейчиликтин деңгээли (калктын жалпы санына карата % менен)

Булак: Стат.жыйындынын маалыматы боюнча түзүлгөн: Кыргыз Республикасындагы калктын жашоо деңгээли.-Б.: КР УСК. Жылдар аралыгында.

Кыргыз Республикасынын калкынын жашоо жыргалчылыгын талдоосун баалоонун жыйынтыктары үй чарбачылыгы менен жумушчу күчтөрдүн, квартал сайын 5016 үй чарбачылыгынын бюджетин интегралдык текшерүүнүн негизинде жүргүзүлдү. Текшерүүнүн жыйынтыктарында, 2016-жылдагы керектөө чыгымдары боюнча эсептелген кедейликтик деңгээли бүтүндөй өлкө боюнча 25,4%ды түзүп, 1,5 млн.адамдан жогорулаган, 2015-жылы бул көрсөткүч 1,9 млн. адамды түзгөн. Бул өткөн жылга салыштырмалуу кедейликтик деңгээли 6,7 пайыздык пунктка азайгандыгын түшүндүрөт. Кедейчиликтен төмөн катмарынын деңгээли 0,8 %ды түзүп, өткөн жылга салыштырмалуу 0,4 пунктка азайган. Кедейликтин бул катмарына кирген калктын басымдуу катмары (74%) айыл аймактарда жашаган.

Өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүшүндөгү Экономиканын ү түп-тамырынан берки өзгөрүү калктын жумуш менен камсыз болушундагы өзгөрүүгө түрткү берип, Кыргыз Республикасындагы калктын өздүк жумуш менен камсыз болушунун түзүмүнүн өзгөрүшүнө алып келип, республиканын экономикасындагы түзүмдүк өзгөрүүлөрүнө өзүнүн мүнөзү менен жооп кайтарууда. Экономиканын түзүмдүк өзгөрүүлөрү жана көпкырдуулугу жумуш менен камсыз болуунун жаңы формаларынын пайда болушун шарттаган. Аларга: жумушчу күнү толук эмес иштеген өзүн-өзү иш менен камсыздагандар, ишкерлер, жалданма жумушчу күчтөр кирет. Кыргыз Республикасынын 65% калкы айыл тургундары болгондуктан, калктын дээрлик көпчүлүгү жалданбай, үй-бүлөөлүк бизнесте, фермердик чарбаларда эмгектенишет. Жалданып иштеген жумушчулардын үлүшү 47,6%, ал эми жалданбаган жумушчулардын үлүшү 53,3%ы түзөт.

2017-жылы Кыргызстандын калкынын саны 6,2млн.адамга жетти. Табигый өсүштүн эң жогорку деңгээли Баткен, Жалал-Абад, Ош областтарына таандык. Мына ошентип, республикада популяциянын улантылган өсүшү байкалып, 2013-2017-жж.аралыгында калктын саны 5,6 млн.адамдан 6,2млн.адамга жеткенин тастыкталып турат. Аны менен бирге эмгекке жарамдуу калктын үлүшү дагы жогорулап, 2017-жылы жалпы калктын 61,1%ын түздү. Бир жагынан алып караганда республика жогорку эмгек потенциалына ээ болгону менен, экинчи тарабынан туруксуз экономиканын өсүшүнүн шартында, үзгүлтүксүз саясий жана социалдык-экономикалык кризистердин болушу менен эмгекке жарамдуу калктын ашыкчалыгына алып келүүдө. Ошондуктан, улуттук экономика рыногуна мүнөздүү жагдай болуп жумушчу күчтөрүнүн суроо-талабы менен сунушундагы узак мөөнөттүү теңсиздик эсептелет. Эмгек рыногундагы кырдаал негизинен өндүрүштүн төмөндөшүнөн, жабылып жаткан ишканалардын көбөйүшүнөн, эмгектенген адамдардын, жумушчу орундарынын кыскарышынан калыптанат. Улуттук статистикалык

комитеттин маалыматы боюнча, Кыргызстандагы жумушсуздуктун жалпы деңгээли 7,2% ды түзүп, ал эми экономикалык активдүү калктын саны 547миң адамды түзгөн. Алардын ичинде жалпы жумушсуздардын саны 183миң адамды түзөт. Калктын жумушсуздарынын бул бөлүгү расмий киреше булактары жок, экономиканын легалдык эмес жумуштарында иштей калган же эмгек мигранттарынан акча которууларын алып турган жашыруун жумушсуздарын камтыйт. Формалдык эмес жумуш менен камсыз болгондордун жагдайын 6-таблицанын маалыматынан байкаса болот.

6-таблица. Формалдык эмес жумуш менен камсыз болгондор (миң адам) жана жумуш менен камсыз болгондордун жалпы санына карата

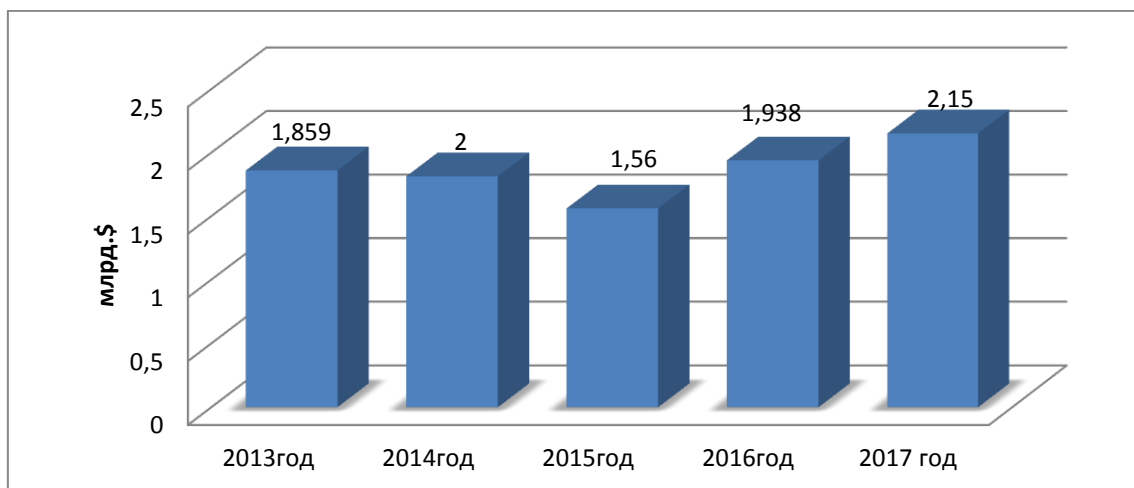
Көрсөткүч- төр	2012		2013		2014		2015		2016	
	миң адам	жый. карат а % менен	миң адам	жый. карат а % менен	миң адам	жый. карат а % менен	миң адам	жый. карат а % менен	миң адам	жый. карат а % менен
Жалпы:	1602,8	70,1	1629,1	72,0	1653,0	71,8	1686,4	71,7	1683,0	71,2
Эркектер	1008,4	74,6	1044,3	76,7	1040,6	76,3	1077,9	76,8	1095,7	76,7
Аялдар	594,4	63,5	584,8	64,9	612,3	65,2	608,5	64,1	587,3	62,8
анын ичинде										
Шаар тургундары	408,0	52,8	418,6	55,4	433,7	55,3	460,0	57,2	489,0	58,9
Эркектер	254,0	58,2	269,9	61,6	278,5	61,9	296,3	64,5	313,6	66,5
Аялдар	153,9	45,7	148,7	46,8	155,2	46,5	163,7	47,5	175,4	48,9
Айыл тургундары	1194,8	79,0	1210,5	80,3	1219,3	80,3	1226,5	79,2	1194,0	77,9
Эркектер	754,4	82,5	774,4	83,8	762,2	83,4	781,6	82,8	782,1	81,7
Аялдар	440,5	73,6	436,1	74,8	457,1	75,6	444,9	73,6	411,9	71,4

Көрсөтүлгөн маалыматтардан, 2012-2016-жж. Кыргызстан боюнча формалдык эмес жумуш менен камсыз болгондор калктын 71%ын түзсө, шаар тургундары 52-59%, ал эми айыл тургундары 79% дан 77,9% га төмөндөгөнүн байкаса болот.

Экинчиден киреше алуунун кошумча булагы болуптышкы эмгек миграциясы эсептелет. Негизги эмгек миграциясынын жаралышына түрткү берүүчү болуп экономикалык себептер эсептелет. Мыкты экономикалык кырдаалды издөө же оор экономикалык абалдан улам адамдар миграцияга аныктама беришип, бул жакшы гана эмес, туура чечим кабыл алуунун жолу деп келишет. Башта айтылгандай, негизги жагымдуу жагы болуп мигранттардын акча которуулары эсептелет.

Ар бир мигрант жылына орточо 2 миңге жакын АКШ долларын өз мекенинен жөнөтөт. Бир катар региондорго эмгек мигранттарынын которууларынан ай сайын калктын киши башына 800 сомдон түшүп турат. Айрым бир региондор чет жакада жүргөн мекендештеринин которууларынан эч канда көз каранды эмес (Нарын обл. жана Бишкек ш.). Ведостволордун маалыматы боюнча, калктын киши башына мигранттардын эң көп которулуусу Баткен областына таандык болгону белгиленип, анда ай сайын миграттар ар бир кишиге 781сомдон которуп тураары анык болгон. Ал эми Ош областында – 459 сом, Джалал-Абад областында 351 сом. Эң төмөнкү

котруулар Чүй областвна – 35 жана Нарын областына –киши башына 4 сомдон которулат.

Булак: Кыргыз Республикасынын төлөө балансынын негизинде түзүлгөн. КРУБ. Жылдар аралыгында

2017-жылы акча которууларынын көлөмү 2 миллиард 231 миллион АКШ долларын түзүп, бюджеттин киреше бөлүгүнөн үстөмдүк кылып, өлкөнүн ИДПдан 30%га жогору. Ошондуктан өлкөнүн экономикасы мигранттардын акча которууларынан абдан көз каранды. Өлкөгө которулуп жаткан эмгек мигранттарынын акчалары мамлекеттин экономикасынын бардык тармактарында: тейлөө тармагында, соодада, курулушта. Бул акчаларга эмгек мигранттарынын үй-бүлөөсү керектиктерин канааттандырууда.

Мына ошентип, көмүскө жумуш менен камсыз кылуу социалдык-экономикалык системанын трансформациясы экономиканын реалдуу тармагынын кескин кыскарышына, жумуш орундарынын азайышына, калктын жумуш менен камсыз кылуудагы кайрадан түзүүлөргө, калктын кедейленишине, миграцияга, экономиканын көмүскө жумуш менен камсыз болушу менен көмүскө тармактарынын өсүшүнө алып келгенин жүргүзүлгөн изилдөөдө айкындап турат.

“Көмүскө жумуш менен камсыз болуунун өнүгүүсүнүн багыттары жана анын масштабдары” аталыштагы төртүнчү бөлүмдө көмүскө экономикадагы жумуш менен камсыз болуунун өнүгүүсүнүн багыттары жана аны аныктоонун методдору аныкталып, Кыргызстандагы көмүскө жумуш менен камсыз болуунун масштабдары негизделди.

Экономиканын формалдык эмес тармагындагы ИДПнын үлүшү боюнча көмүскө жумуш менен камсыз болуунун масштабдары жөнүндө токтолсок болот. Көмүскө тармактын эволюциясы менен экономикалык өсүштү мүнөздөгөн ИДПнын ортосунда бири-бири менен болгон байланыш бар. Бир катар өлкөлөр боюнча салыштыруу жүргүзгөндө формалдуу эмес жумуш менен камсыз кылуунун үлүшү менен экономикалык өнүгүүнүн ортосунда

дээрлик терс байланыштар бар экенин көрсөтүүдө. 31 өлкө боюнча маалыматтарга таянсак, калктын киши башына ИДПнын чондугу боюнча солдон оңго кеткен эң жакыр өлкөлөрдөн (Индия, Гана) эң бай өлкөлөргө (Япония, Канада, США) катардагы кеткен корреляция коэффициенти дээрлик жогору-0,85ти түзөт. Бул мыйзам ченемдүүлүктү алгачкылардан болуп америкалык экономист С.Кузнец ачыктаган. ИДПнын чондугу менен көмүскө жумуш менен камсыз болуунун масштабдарынын ортосундагы күчтүү корреляция эки себеп менен түшүндүрүлөт. Биринчиден, капиталдын топтолушу өнөр-жайдагы эмгек акынын деңгээлин жогорулатып, ошону менен бирге формалдык эмес тармактан жумушчуларды өзүнө тартат. Экинчиден, формалдык эмес тармактын тейлөөлөрүнө болгон суроо-талап киреше боюнча өтө ийкемдүү⁵: канчалык киреше жогору болсо, керектөөчүлөр, маселен формал эместерден кайра-кайра унааны ондото бергенден көрө, жөн гана жаңы унаа сатып алышса болот. Экономикалык түшүнүктө көптөгөн “формал эместер” мыйзамдуу легалдуу бизнес ээлери. Ошол себептен, көмүскө жумуш менен камсыз кылуу өнүгүү процессине келечектеги ири ишкерлерди даярдоонун механизми катары кызмат кылат.

Экономиканын көмүскө тармагынын болушу катталбаган эмгектин өнүгүшүнө жана калыптанышына алып келет. Экономиканын көмүскө тармагынын, аны менен катар эле көмүскө жумуш менен камсыз болуунун кулач жайышы бүт дүйнөгө мүнөздүү. Өнүккөн өлкөлөрдө көмүскө тармак ИДПнын 5-10%ын (Италияны эсепке албаганда), ал эми өнүгүп жаткан өлкөлөрдө – 40% жана андан жогору.

Аныкталган бир деңгээлде, заманбап экономиканын жөндөлүшү менен жумуш менен камсыз болуунун мамилелери глобалдуу мыйзам ченемдүү. Экономикадагы көмүскө жумуш менен камсыз кылууну изилдөө анын калыптануусундагы жана жөндөлүүсүндөгү процесстер жабык экономикада жүргүзүлбөй, тышкы дүйнө менен жана тышкы миграция менен байланышта болуп, көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун өсүүсүнө өзүнүн таасирин берээрин айтып кетүү зарыл.

Кыргыз Республикасынын Улуттук статкомитетинин маалыматтары боюнча өндүрүштөгү көмүскө экономика 2000-жылы 8,5миллиард сомду түзгөн болсо, 2012-жылы 61,7 млрд.сомго жетип, ал эми көмүскө экономиканын ИДПнын курамындагы үлүшү 13,1%дан 19,9%ка жеткен. Мындай кырдаал бүгүнкү күндө сакталуу. Таблицада көрсөтүлгөндөй ИДПнын көлөмүнө караганда көмүскө экономиканын өсүшүнүн темпи жогору. Маселен, 2012-жылы ИДПнын көлөмү төмөндөп, ал эми көмүскө экономиканын көлөмү жогорулап 2011-жылга салыштырмалуу 101,6%га өскөн.

⁵ Мамедов О.Ю., Икоева Б., Шимбарева Н. Теневая экономика в правовых координатах классического рынка. - М., 2001. С. 34.

Кыргыз Республикасындагы байкалбаган экономиканын динамикасы өсүү тенденциясына ээ. Үй-бүлөлүк чарбалык тармакта өндүрүүнүн өсүшүнүн таасири менен байкалбаган экономиканын үлүшү жыл сайын жогорулоодо. ИДПдагы жашыруун экономиканын үлүшү 2010-2015-жж. 7-таблицада көрсөтүлгөндөй дээрлик термелип турган. ИДПнын өсүү темпи 2010-2015-жж. байкалбаган экономиканын өсүү темпине караганда төмөн болгон.

7-таблица. Байкалбаган жана жашыруун экономиканын көлөмдөрүнүн деңгээлдери (салыштыруу бааларда,%)

Көрсөткүчтөр	2010	2011	2012	2013	2014	2015
өткөн жылга, % менен						
Ички дүң продукт	99,5	106,0	99,9	110,9	104,0	103,9
Байкалбаган жана жашыруун экономиканын	95,8	108,6	101,6	110,8	121,5	106,6
2010 жыл = 100%						
Ички дүң продукт	100,0	106,0	105,9	117,4	122,1	126,9
Байкалбаган жана жашыруун экономиканын	100,0	108,5	110,2	122,1	148,4	158,2

Булак: Стат.жыйындынын маалыматы боюнча түзүлгөн: Кыргыз Республикасындагы Улуттук эсеби.-Б.: КР УСК. Жылдар аралыгында.

Таблицада көрсөтүлүп тургандай, байкалбаган экономиканын көлөмү 2015-жылы 2010-жылга салыштырмалуу 58,2 пайызга өскөн. Өсүүнүн ыкчам секириги 2014-жыл богон.

Көптөгөн серепчилер мындай маалыматтар менен макул болбогондугун баса белгилеп айтуу керек, себеби, бул көрсөткүчтөр айкындык абалды чагылдырышпайт дешет. Кыргызстанда көмүскө экономика дээрлик жогору болуп, 39%ы түзөт. Бул көрсөткүч менен бөлөк серепчилер да, биз дагы макулбуз⁶. Себеби, Кыргыз Республикасында көмүскө экономика 60%дан ашканы менен расмий көмүскө экономика 40%ды түзөт. Ошондуктан көмүскө жумуш менен камсыз кылуу расмий 40 пайыздын чегинде болуш керек, ал эми “конверттик” айлык маяна, изилдөөчүлөрдүн оюу боюнча, өлкөдө 52 пайызды түзөт.

Көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун масштабын аныктоо дээрлик татаал, себеби формалдык эмес тармактын чеги менен ал жөнүндөгү маалыматтын бүдөмүктүгү жана ошондой эле формалдык тармакта жумуш менен камсыз болгондордун, кошумча формалдык эмес эмгектенгендердин так санын алуудагы татаалдыктар кедергисин тийгизет. Формалдык тармакта жумуш менен камсыз болгондордун арасынан кошумча формалдык эмес жумуш орундарын издеген потенциалдуу жумушчуларды табуу кыйын.

Көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун ар кыл жыйынтыктарга алып келген ар кандай методдору бар. Серепчилердин баалоолору менен шайкеш келген ар кандай методдордун комбинациясынан дээрлик чын жыйынтыктарды алса болот. Формалдык эмес жумуш менен камсыз

⁶ Савин В.Е. Совершенствование статистического учета безработных на рынке труда // Вестник КРСУ. – 2015. – Т. 15. – № 8. – С. 132-136.

болгондордун санын – тандоо, социологиялык сурамжылоо менен жана макроэкономикалык эсеп жүргүзүү жолдору менен аныктаса болот. Бардык методдордун жыйындысынын ичинен алдынкы орунду баланстык метод ээлейт. Бул метод ар кыл көз караштагы бири-бири менен байланышта болгон көрсөткүчтөрдүн ортосундагы айкалыштарга негизделип, изилденип жаткан кубулушту (кирешени жана чыгашаны жана алардын колдонулушун) мүнөздөп, Кыргыз Республикасынын социалдык фондусуна жарандардан чегерилип жаткан социалдык төлөмдөрдүн маалыматы боюнча аныкталат.

Кыргызстанда жумуш менен камсыз кылуудагы негативдүү тенденциялар кыйла күчтөнүп, ал эми негативдүү тенденцияларды экономиканын бардык тармактарында колдонуу көмүскө мамилелеринин “чынжырчасын” пайда кылып, ал “чынжырчага” калктын калың катмарынын дээрлик өкүлдөрү тартылууда. Формалдык эмес жумуш менен камсыз болгондордун дээрлик көбү кийинки экономикалык ишкердиктин түрлөрүндө эмгектенип келишет:

8-таблица. Экономикалык ишкердиктин түрлөрү боюнча формалдык эмес жумуштуулук

Көрсөткүчтөр	2012		2015		2016	
	миң адам	жый. карат а % менен	миң адам	жый. карат а % менен	миң адам	жый. карат а % менен
Жалпы анын ичинде:	1602,8	100	1686,4	100	1683,0	100
Айыл чарба, токой жана балык чарба	711,4	44,4	710,1	42,1	656,5	39,0
Кайрадан өндүрүү	107,5	6,7	112,3	6,7	110,7	6,6
Курулуш	222,4	13,9	222,7	13,2	250,3	14,9
Дүң жана чекене соода, авто жана мотоцикл ремонту	315,4	19,7	326,6	19,4	333,6	19,8
Транспорттук ишкердик жана жүктөрдү сактоо	103,5	6,5	132,0	7,8	132,4	7,9
Мейманканалар менен ресторандардын ишкердиги	62,0	3,9	74,4	4,4	87,5	5,2
Экономикалык ишкердиктин бөлөк түрлөрү	80,6	5	108,1	6,4	112	6,6

Булак: Стат.жыйындынын маалыматы боюнча түзүлгөн: Жумуш менен камсыз кылуу жана жумушсуздук. Интегралдык тандап изилдөөнүн үй-бүлөлүк бюджеттин жана жумушчу күчүнүн изилдөөнүн натыйжалары.-Б.: КР УСК. Жылдар аралыгында.

Формалдык эмес жумуштуулуктун жаш курактардын чегинде кийинкидей мүнөздөлөт. 9-таблицада көрсөтүлгөндөй формалдык эмес тармакта 20дан 39 жаш куракка чейинки жумуштуулук - 57,4%, 40-49 жаш курактагы жумуштуулук 22%ды, ал эми 50 жаштан жана андан жогоруурак жаштагылардын арасындагы жумуштуулук 15,6% түзөт. Жалпы 2016-жылы формалдык эмес тармакта ар кыл жаш курактагы 1634 миң адам эмгектенип, 2012-жылга салыштырмалуу формалдык эмес жумуштуулукка катышкан катышуучулардын саны 78,3миң адамга көбөйгөн.

9-таблица . Жаш курагы боюнча формалдык эмес тармактагы жумуштуулук

Жашы	2012		2013		2014		2015		2016	
	миң адам	жый. карат	миң адам	жый. карат	миң адам	жый. карат	миң адам	жый. карат	миң адам	жый. карат

		а % менен		а % менен		а % менен		а % менен		а % менен
Жалпы	1602,8	100	1629,1	100	1653,0	100	1686,4	100	1683,0	100
15-19	109,0	6,8	126,1	7,7	108,0	6,5	101,7	6,0	85,0	5,0
20-24	234,4	14,6	255,2	15,7	246,3	14,9	236,8	14,0	231,6	13,8
25-29	262,9	16,4	267,8	16,4	270,2	16,3	279,3	16,6	287,1	17,1
30-34	197,3	12,3	212,9	13,1	233,4	14,1	240,8	14,3	242,4	14,4
35-39	200,5	12,5	198,5	12,2	203,9	12,3	208,4	12,4	204,4	12,1
40-44	194,3	12,1	190,2	11,7	199,1	12,0	197,7	11,7	197,4	11,7
45-49	161,7	10,1	158,1	9,	152,8	9,2	164,0	9,7	174,0	10,3
50-54	123,9	7,7	113,7	7,0	123,7	7,5	125,4	7,4	121,0	7,2
55-59	70,6	4,4	67,7	4,2	73,3	4,4	81,9	4,9	88,4	5,3
60-64	29,4	1,8	25,8	1,6	29,1	1,8	35,4	2,1	36,5	2,2
65-69	8,6	0,6	5,7	0,4	6,2	0,4	8,1	0,5	8,9	0,5
70 жана андан жогору	10,1	0,6	7,5	0,5	6,9	0,4	7,0	0,4	6,3	0,4
Эмгекке жарамдуу жашта	1555,7	97,1	1589,3	97,6	1609,0	97,3	1635,9	97,0	1634,0	97,1

Булак: Стат.жыйындынын маалыматы боюнча түзүлгөн: Жумуш менен камсыз кылуу жана жумушсуздук. Интегралдык тандап изилдөөнүн үй-бүлөлүк бюджеттин жана жумушчу күчүнүн изилдөөнүн натыйжалары.-Б.: КР УСК. Жылдар аралыгында

Формалдык эмес жумуштуулукка азыраак жогорку билимдүү (11,7%) жана толук бүтпөгөн жогорку билимдүү (1,8%) адамдар тартылып, жалпы 13,5%ды түзүүдө. Ошондой эле деңгээлди орто жана башталгыч кесиптик билими бар (14,5%) адамдар түзүшсө, формалдык эмес жумуштуулукка катышкандардын басымдуусу орто билими бар адамдар (71,1%) түзөт. Билим деңгээли боюнча кырдаал кийинки 10-таблицада көрсөтүлүп, билими жана адистиги бар адамдар формалдык эмес жумуштуулукка азыраак катышышат. Бул категориянын басымдуулугу мыйзамдуу тармакта эмгектенгенге жана ишкердик менен алектенгенге көбүрөөк мүмкүнчүлүк ала алышат.

10-таблица. Билим деңгээли боюнча формалдык эмес тармактагы жумуштуулук

Көрсөткүчтөр	2012		2013		2014		2015		2016	
	миң адам	жый. карат а % менен	миң адам	жый. карат а % менен	миң адам	жый. карат а % менен	миң адам	жый. карат а % менен	миң адам	жый. карат а % менен
Жалпы	1602,8	100	1629,1	100	1653,0	100	1686,4	100	1683,0	100
Жогорку	153,7	9,6	144,9	8,9	167,0	10,1	176,0	10,4	197,4	11,7
Бүтпөгөн жогорку	25,2	1,6	26,3	1,6	26,6	1,6	28,2	1,7	29,3	1,8
Орто кесиптик	143,9	9,0	105,0	6,4	112,7	6,8	117,7	7,0	119,0	7,1
Башталгыч кесип.	167,4	10,4	117,6	7,2	119,7	7,2	124,7	7,4	124,5	7,4
Орточо жалпы	949,3	59,2	1082,9	66,5	1069,1	64,7	1075,9	63,8	1048,5	62,3
Негизги жалпы	117,7	7,3	128,2	7,9	128,8	7,8	135,9	8,1	135,3	8,0
Башталгыч жалпы, башт. били ми жок	45,5	2,8	24,1	1,5	29,0	1,8	28,2	1,7	29,0	1,7

Булак: Стат.жыйындынын маалыматы боюнча түзүлгөн: Жумуш менен камсыз кылуу жана жумушсуздук. Интегралдык тандап изилдөөнүн үй-бүлөлүк бюджеттин жана жумушчу күчүнүн изилдөөнүн натыйжалары.-Б.: КР УСК. Жылдар аралыгында

Кыргызстанда эмгек рыногунда жаштардын дискриминациясы орун алган. Кыргызстандын расмий экономикасында жумушчу орундарын түзүүнүн темпи кыйла солгундап, эркин жумушчу орундарынын жоктугунан

эмгек рыногуна жаңы катышуучулардын саны арбып, расмий жумуш орундарына орношо албай, жыйынтыгында формалдык эмес тармакка жумушка орношууга мажбур болуп келишет. Жаштарда тилекке каршы, жумуштуулук боюнча тандоо жок болгондугун 11-таблицадан байкаса болот. Таблицада көрсөтүлгөндөй, формалдык эмес тармакта жаштардын орточо 78,8% ы эмгектенсе, ал эми формалдык тармактарда бар болгону 21,2%ы эмгектенет. Формалдык эмес жумуштуулуктун басымдуу пайызы айыл жергесине таандык (85,8%) болсо, ал эми шаардагы жаштар арасындагы жумуштуулук айылга салыштырмалуу азыраак (62,7%). Эгерде формалдык эмес жумуштуулуктун көрсөткүчтөрүнүн алгачкы эки тайпасын ала турган болсок, андагы көрүнүштөр тынчыраак, ал эми үчүнчү тайпадагы маалыматтар (25-28жаш) – мамлекеттик органдар үчүн ойлонто турган белги. Аталган жаш курактагы жаштардын көбү Социалдык фондго төлөмдөрдү которбой, аны менен бирге өздөрүнүн келечектеги пенсиясына камкордук көрө албай жана салык төлөй албай келишет. Ушунун натыйжасында биринчиден жаштар арасында укуктук нигилизмди жаратып, аны бекемдесе, экинчиден салыктык базанын кыскарышына алып келип, мамлекеттин киреше жана чыгаша бөлүгүнө, социалдык тармакка таасирин тийгизет.

11-таблица. Жалпы жумуш менен алектенген жаштардын формалдык эмес тармактагы үлүшү (% менен)

	Бардык курагы 15-28 жаш	Анын ичинде курагы, жашы		
		15-17	18-24	25-28
2014 жыл				
Бардык жаштар	78,8	99,0	81,9	71,9
эркектер	81,5	98,7	82,5	78,2
аялдар	74,0	99,3	80,9	60,9
Шаардык жаштар	62,7	90,3	66,7	58,3
Айылдык жаштар	85,8	99,8	87,5	80,3
2015 жыл				
Бардык жаштар	78,4	96,9	82,7	71,1
эркектер	81,9	97,1	84,8	76,6
аялдар	72,3	96,6	79,1	61,3
Шаардык жаштар	61,7	85,6	70,2	54,9
Айылдык жаштар	85,8	97,9	87,0	81,7
2016 жыл				
Бардык жаштар	78,4	96,9	82,2	72,2
эркектер	81,8	96,9	84,8	76,8
аялдар	72,1	97,0	77,1	64,6
Шаардык жаштар	64,2	86,9	73,3	57,5
Айылдык жаштар	84,9	98,1	85,2	82,3

Булак: Стат.жыйындынын маалыматы боюнча түзүлгөн: Жумуш менен камсыз кылуу жана жумушсуздук. Интегралдык тандап изилдөөнүн үй-бүлөлүк бюджеттин жана жумушчу күчүнүн изилдөөнүн натыйжалары.-Б.: КР УСК. Жылдар аралыгында.

Аталган чоң көйгөйлөрдү чечүүнү жалпы эмгек рыногунун турукташтырылуусуна багытталган чечимдерди издөөдөн ажыратып салуу мүмкүн эмес. Бул жерде биринчиден, мүмкүнчүлүктөр экономиканын абалынан, жумуш сунуштоочулордун аракетинен, салык базасынын кеңейтилүүсүнөн, каттоо кызматын аткарган ведомстволордун иштеринин жакшырышынан, эмгек боюнча инспекциянын ишкердигинин активдүүлүгүнөн, жаңы жумуш орундарынын түзүлүүсүнөн көз каранды.

Республикадагы түзүлгөн кырдаал жалпысынан болуп жаткан тенденцияны жокко чыгаруунун курч зарылдыгын жаратат. Көмүскө тармактагы жумуштуулук бурулуш формасы катары мамлекеттин рынок экономикасындагы жана эмгек рыногундагы боштукту толтуруп, бул максатта жумуштуулуктун байланыштарынын жана мамилелеринин системасын кайра жаралуунун жана алмаштыруунун системасы катарында көрсөтөт.

“Көмүскө жумуштуулукту легализациялоонун концептуалдык модели жана татыктуу эмгек системасын түзүү” аталыштагы бешинчи бөлүмдө көмүскө жумуштуулукту легализациялоо боюнча мамлекеттик таасирлердин формалары жана методдору сунушталып, татыктуу эмгек институтун түзүү калктын жашоо деңгээлин жогорулатуунун жана көмүскө жумуштуулукту легализациялоонун негизги шарты экени негизделди.

Экономикалык өнүгүүнүн тигил же бул вариантын тандоодо, тигил же бул өндүрүштүн түзүмүнүн аныктоодо жумуштуулукту камсыздоо ири социалдык-экономикалык тапшырмаларды аткаруунун бири болуп эсептелет. Фондкубаттуу өндүрүштү уюштурууда дээрлик чыгымдарды талап кылып, каржы ресурстарынын жетишсиз шартында көптөгөн ишканалар үчүн алгылыктуу эмес. Өндүрүштүн фонддук кубаттуу жана эмгектик кубаттуу вариантын тандоо бардык чарбалык механизмдин сарамжалдуулугун төмөндөтпөшү керек. Ушул себептен, методологиялык маанилүү жагдай болуп, ар кандай өндүрүштүк процесстердин натыйжалуулугунун критерийин тандоо эсептелет.

Өндүрүштүн натыйжалуулугунун динамикасын жана деңгээлин аныктаган негизги фактор болуп, эмгектин өндүрүмдүүлүгү эсептелет, бирок өндүрүштүн натыйжалуулугунун негизги көрсөткүчү болуп кайтарымдуулук фонду эсептелет. Кайтарымдуу фонддун динамикасы эмгектин өндүрүмдүүлүгүнөн көз каранды. Эмгектин өндүрүмдүүлүгү менен фонд менен жабдылышынын бири-бири менен байланыштары өндүрүштө эмгек жабдыктарын колдонуунун натыйжалуулугун түшүндүрөт. Жумуш орунун наркы жабдылган фонд менен аныкталат. Жумуш орунун түзүүдө жумуш орундун негизги фонддор менен жабдылуусу маанилүү мааниге ээ. Жумуш орунун түзүлүүсү жана жөндөлүшү менен байланышкан негизги каражаттар менен башка чыгымдарды жаба турган чектүү каржы ресурстарын бөлүштүрүүдө алтын ордону табуу максаттуу.

Жумуш орундарын түзүү жана сактап калуу схемасын иштеп чыгуу кажет. Жумуштуулукка себепчи боло турган максаттуу программалар биринчиден жумушсуздардын көйгөйлөрүн чечүүгө багытталат. Жумуштуулуктун бардык системасын жакшыртууда жумуштуулуктун мамлекеттик саясаты гана колдонулбастан, макроэкономикалык саясаттын элементтери да колдонулушу абзел. Макроэкономикалык саясат бийликтин мамлекеттик органдарынын жана жумуш берүүчүлөрдүн аракеттерин күчтөнтүп, өлкөнүн системалык кризистен чыгуусуна маңыздуу шарттарды түзүп, түзүлгөн жумуш орундарын сактап калуу менен бирге коомчулукта социалдык туруктуулукту камсыздайт.

Ошол эле учурда эмгек рыногунун жана социалдык-эмгек мамилелеринин бардык тармактарынын өнүгүүсүндө көптөгөн көйгөйлөр орун алган. Аларды жалпысынан татыктуу эмгектин тартыштыгы деп атаса да болот. Ал жөнүндөгү терең маалыматтар, анын маңызы Эмгектин эл аралык уюмунун матриалдарында активдүү иштелип чыгууда.

Мамлекеттин негизги тапшырмасы болуп, татыктуу эмгек үчүн экономикага адилеттүү жана ийкемдүү сапат берүү болот, себеби ал сапат татыктуу эмгектин экономикалык, социалдык жана экологиялык саясатынын өзөгү болмок. Ошол себептен бул көйгөйдү чечүүдө негизги болуп, жумуштуулардын өздөрүнүн эмгектеринде чеберчилигин жана кылдааттыгын, шыктарын колдонуу менен моралдык жактан да жана материалдык жактан да канааттандыра алган жумуш орундарында эмгектенгенде гана өздөрү үчүн да, коомчулук үчүн да чоң жагымдуу болмок.

Мында жаңы жумуш орундарын түзө турган учурдагы ыкмалардан четтөө зарыл, себеби, төмөнкү рентабелдүүлүккө, жаңы иштеп иштеген кедейлерге алып келиши толук мүмкүн. Татыктуу эмгекке жетүүдө бул көйгөйлөрдү чечүү үчүн жол картасын түзүү үчүн кийинкииш-чараны жүргөзүүнү сунуштайбыз:

1. Учурдагы жумуш орундарынын натыйжалуулугуна жана заманбап талаптарга техникалык шайкештигине инвентаризация жүргүзүү;
2. Жүгүртүлүүдөн убакытын жана жоопкерчиликтүү бетти көрсөтүү менен эски, рентабелдүү эмес орундарды алып таштап, анын ордуна учурдагы жана келечектүүпланды түзүү;
3. Легалдуу экономикада убакытын, камсыздоо булактарын жана жоопкерчиликтүү бетин көрсөтүү менен жаңы жумуш орундарын камсыздоо;
4. Башкаруунун методунун натыйжалуу программасын иштеп чыгып, кабыл алуу;
5. Татыктуу эмгек шарттарын түзүп, өздөрүнүн ишканаларын жаңы ачып жаткан ишкелерди тартуу.

Кийинки маанилүү деп эсептелип сөзсүз чече турган көйгөй, бул жаштардын жумуштуулугу. Эмгек рыногунда жаштар оор кыйынчылыктар менен жумушка орношушат. Жаштардын жумушсуздугун эмгек рыногунун турукташтырылуусуна багытталган чечимдерди издөөдөн бөлүп кароо мүмкүн эмес. Бул жердеги мүмкүнчүлүктөр биринчиден, экономиканын абалынан, жумуш сунуштоочулардын аракетинен, салыктык базанын кеңейтилишинен, салыкты башкарылуусунун күчтөндүрүлүшүнөн, каттоо органдарынын иштеринин жакшыртылышынан, эмгек боюнча инспекциялардын ишкердигинин активдүүлүгүнөн, жаңы жумуш орундарынын түзүүдөн ж.б. көз каранды.

Жаштардын жумуштуулугунун деңгээлин оорлонткон көйгөйлөр бар. Алардын ичинде: окутуу имараттарынын материалдык-техникалык базасын жаңыртууда каржылоонун жетишсиздиги, жумуш орундарынын, анын ичинде татыктуу эмгек шарттары жана эмгек акы бере турган жумуштун жетишсиздиги, чет элдик инвесторлорго жагымсыз инвестициялык климат, орто жана кичи бизнести ачууда мамлекет тарабынан колдоонун жоктугу. Аталгандардан улам жаштарга экономиканын формалдык эмес тармагына, көмүскө жумуштуулукка же өлкөдөн чыгып мыйзамсыз формалдуу эмес иштеген эмгек миграциясына түрткү берүүдө.

Негизинен кичи жана орто бизнесте менен алектенген ишкелердин санын жогорулатуу үчүн жагымдуу инвестициялык климат жана бизнес-чөйрөсүн түзүү, административдик тоскоолдуктарды жоюу менен каржылоону жакшыртуу зарыл. Бул жерде чет элдик инвестициялар ар дайым Кыргызстандын жарандары үчүн легалдуу жумуш орундарын жаратат деген түшүнүктөн алыс болушубуз керек.

Негизги приоритетти жүзөөгө ашыруунун жыйынтыгы стандарттык эмгек шарттын, эмгектин өндүрүмдүүлүгүнүн, сапаттын жана эмгектин акысынын натыйжалуу өсүүсүндө.

Улуттук моделде маанилүү орунду эмгекти социалдык коргоо ээлейт. Эмгек акынын жогорулашы калктын материалдык жыргалчылыгынын өсүүсүнүн шарты болуп калышы керек, себеби жөлөк пулдар, стипендиялар жана пенсиялар эмгек акыдан көз каранды. Ошол себептен, жумушчуларды узакка созулган оорудан кийинки, майыптуулуктан, улгайгандыктан же кам көрүп, киреше алып келип жаткан багуучудан ажыраганда коргой ала турган иш-чараны иштеп чыгуу учурдун талабы. Менчик жана чарбалык формаларына карабастан, эмгек шарттары коркунуч туудурбаган, татыктуу, Эмгек кодексинин беренелерине, нормативдик-укуктук нормаларына туура келген, санитардык-гигиеналык нормативдери кылдаат көзөмөлдөнгөн жумуш орундарын түзүү кажет.

Мамлекет тарабынан эмгек укугун көзөмөлдөө эмгек мамилелеринин натыйжалуу системасын түзүүнүн негизи болуу менен бирге социалдык кепилдикти камсыздоого жана жумушчунун кызыкчылыгын коргоого

багытталат. Бул эмгектенүүдөгү сотко чейинки талаш-тартыштарды талдап чечүү механизмдерин колдонбогон, өз учурунда эмгек келишимин каттабаган, эмгек акыны убагында бербей кармаган, жумушчулардын социалдык кепилдигин жана эмгек укуктарын бузгандыгы үчүн жумуш ээлерине карата административдик жана кылмыштуулук жоопкерчилигин күчтөнтүү зарыл.

Ушуга байланыштуу адилет социалдык камсыздандырууну түзүү үчүн эң оболу милдеттүү социалдык камсыздандыруунун түрүн, камсыздандыруучунун укугун, милдетин аныктап алуу кажет. Андан соң ишканадагы көмүскөлүү жумуш орундарын ачыктоо, эсепке алынбаган эмгек акыны мыйзамдаштыруу, Кыргыз Республикасынын Социалдык фондунун төлөө базасын кеңейтүү ж.б. жумушчулардын минималдык санынын нормативин иштеп чыгууга шарт түзөт. Эмгек мигранттарынын жана “кара” эмгек рыногунун ж.б. катышуучуларынын социалдык жактан камсыздандырылуусу керек.

Пенсиялык камсыздоо тармагында орточо эмгек акынын 40%ын эмгек пенсиясына жеткире турган тапшырманы коюш керек, азыркы учурда бул көрсөткүч бар болгону 28%ы түзөт. Пенсия эмгек акыдан көз каранды болгондуктан легализациялоо, пенсиялык камсыздоону жакшыртуу учур талабы.

Татыктуу эмгек моделин таасирлентүү эмгек рыногунун институттарын кайрадан уюштурууну, анын кызматтарын кеңейтүүнү жана жакшыртууну сунуштайт. Кошумча каржы булактарынын жоктугу жана укуктардын жетишсиздигинен жумушчу күчтөргө болгон суроо-талаптарды кеңейтүүгө багытталган көптөгөн иш-чаралар жүзөөгө ашпай калууда.

КОРУТУНДУЛАР ЖАНА СУНУШТАР

XX-кылымдын 90-жылдарында рыноктук экономиканы түзүү процессине өткөөл экономикалуу өлкөлөр, анын ичинде Кыргызстан активдүү киришти. Радикалдуу социалдык-экономикалык кайра түзүүлөрдү жүргүзүүнүн жыйынтыгында рыноктук экономика калыптанып, анын дээрлик үлүшүн көмүскө экономика жана көмүскө жумуштуулук ээлеген. Кыргызстандын экономикасынын башка өлкөлөр менен ийгиликтүү байланышы үчүн өткөөл учурда экономиканын приоритеттүү делген жеңил, тамак-аш, кайра-өндүрүү тоо-кен, энергетикалык, түстүү металлургиялык өнөр-жайларын, туристтик комплексин өнүктүрүү зарыл.

Кыргызстандын заманбап экономикасында кичи жана орто ишканалар жана жеке ишкерлер, дыйкан (фермердик) чарбалары негизги мааниге ээ. Кичи жан орто бизнести жөндөөдө, республикадагы жергиликтүү чийки затты терең иштетүүдө жогорку натыйжалуу механизмди түзүү керек, ал эми өкмөт жергиликтүү өндүрүүчүлөрдү ички рынокто колдоо үчүн

протекционисттик саясатты иштеп чыгуу керек. Чийки затты кайрадан иштеп чыгуу жана керектөө товарларын чыгаруу:

- кубаттулукка толук таасир берүү;
- көп сандаган кичи жана орто ишканаларды кошумча ачып, иш орундарын көбөйтүү;
- жергиликтүү өндүрүүчүлөрдүн товарларынын үлүшүн дээрлик жогорулатуу;
- жергиликтүү товар өндүрүүчүлөрдүн мыйзамдаштыруу.

Табигый жана экономикалык ыңгайлуу шарты бар республикада жана анын айрым региондорунда тенденциялардын заманбап өнүгүүсү, өндүргүч күчтөрдү жайылтуу үчүн өзгөчө келечектүү убакытта өндүргүч күчтөрдү жайылтууну жакшыртууга кийинки тапшырмаларды аныктайт:

- ар кандай менчик формадагы ири ишканалардын келечектүү өнүгүүсүн жөндөө;
- өлкөнүн эмгек, жылуулук-энергетикалык, минералдык-сырьелук, суу, токой жана жер ресурстарын толук колдонуу;
- ири территориалдык-өндүрүштүк комплекстердин ресурстарын жана өнөр-жайлардын кластерлерин өнүктүрүү жана калыптандыруу.

Ишкердиктин мамлекеттик башкаруусунун натыйжасыз методдорун четтетүү үчүн кийинки иш-чаралар талап кылына:

- чарбалык ишкерлерге формалдык административдик талаптарды дээрлик кыскартуу;
- фирмалардын иштерин текшерген кызматтардын санын радикалдуу азайтуу;
- “Таза коом” программасынын принцибине негизделген “бирдиктүү терезени” ишкерлерди каттоо тажрыйбасында кеңири таасирлентүү.

Өлкөдөгү жумушсуздукту, өзгөчө жаштардын жумушсуздугун кыскартууда сунушталган иш-чараларды тажрыйбада айкындоого:

- натыйжалуу жумуш орундарын алгач региондордо түзүү;
- инвестиция катарында мигранттардын акча которууларын, ишканалардын каражаттарын, чет элдик инвестицияларды, эң оболу тикелей инвестицияларды колдонуу;
- мамлекеттик жумуштуулук саясатын активдүү улантуу;
- жогорку класста окуган мектеп окуучуларынын арасында адистештирилген натыйжалуу иштерди жогорулатуу;
- жумушсуздарды аныктоо боюнча көмүскө жумуштуулукту так аныктай ала турган өтө мыкты жакшыртылган методиканы таасирлентүү;
- жумушсуздук боюнча жөлөк пулду 50%га чейин жогорулатуу (баштапкы деңгээли жана анын ченеминин өсүүсү эмгек стажысына жана эмгек акыга көз каранды);

- узак убакытка жумушсуздун ордун толуктабаган, жашоо минимумунун деңгээлинен эмгек акысынын төмөн болгон натыйжасыз жумуш орундарын ачыктоо
- экономиканын суроо-талабына ылайык жумушчу орундарын түзүүнү жана адистерди даярдоону болжолдоону жүргүзүү;
- 2020-жылдын жашоо деңгээлине карата экономикалык ишкердиктин бардык тармактарында минималдык эмгек акыны бекитүү;
- биргелешкен жана чет элдик ишканаларда иштеген жаңы персоналга эмгек акыны он миң сомдон кемитпей, мыйзамдуу бекитүү;
- биргелешкен жана чет элдик ж.б. ишканаларда иштегендердин эмгек акысын этап-этабы менен жогорулатуу менен татыктуу жашоо деңгээлине жеткирүү.

Жумушсуздуктагы, өзгөчө көмүскө жумуштуулуктагы, жаштардын жана башка калктын аз корголгон катмарынын жумуштуулугунун төмөнкү деңгээлиндеги көйгөйлөрдү жоюу боюнча сунуштаган иш-чаралар эмгек мыйзамын көзөмөлдөнүүсү менен көмүскө жумуштуулукту кыскартып, анын легализацияланышы ишке ашырып, өндүрүштүн натыйжалуулугу жогорулатып, калктын жашоо деңгээли өйдөлөтүп, татыктуу эмгектин таргыштыгын жоюлтмак.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫЯЛАНГАН ИШТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Калманбетова Г.Т., Савин В.Е. Рыночные реформы и аграрная трудоизбыточность в Кыргызстане [Текст]: моногр. / Г. Калманбетова, В. Савин - Бишкек: БГУ, 2014. -190с.
2. Калманбетова Г.Т. Савин В.Е. Финансовое обеспечение производства трудового потенциала [Текст] / Г. Калманбетова, В. Савин // Вестник КНУ. – Бишкек: КНУ, 2012, специальный выпуск С. 359-263
3. Калманбетова Г.Т. Развитие сельского хозяйства в Кыргызстане и его влияние на уровень занятости населения [Текст] / Г. Калманбетова // Вестник БГУ. – Бишкек: БГУ, 2013, №2 (25) С. 212-215
4. Калманбетова Г.Т., Система профессионального образования в странах Западной Европы [Текст] Г. Калманбетова, Отен Шевкет // Вестник КНУ. – Бишкек: КНУ, 2013, специальный выпуск С. 424-428
5. Калманбетова Г.Т., Мусаев У.А. Трудовая миграция населения как форма занятости населения современного Кыргызстана [Текст] Г. Калманбетова, У. Мусаев // Вестник КНУ. – Бишкек, 2013, №2 С. 135-140
6. Калманбетова Г.Т. Основные тенденции в развитии качества рабочей силы [Текст] / Г. Калманбетова // Вестник КРСУ. – Бишкек: КРСУ, том 14, №3, 2014. С. 151-155
7. Калманбетова Г.Т. Социально-трудовая сфера и проблема ее дальнейшей модернизации [Текст] / Г. Калманбетова // «Язык, культура и общество на перекрестке цивилизаций (Евразийский фокус)» Материалы Международного симпозиума. - Бишкек: МО и Н КР, Посольство Японии в КР, Университет Цукуба, БГУ, 2014. С.349-351

8. Калманбетова Г.Т. Японская модель развития социально-трудовой сферы [Текст] / Г. Калманбетова // Международный научный журнал «Научный мир Казахстана» - Казахстан, № 1-2 (53-54) 2014. С. 267-270
9. Калманбетова Г.Т., Мусаев У.А. Проблема сокращения безработицы среди молодежи в Кыргызстане [Текст] / Г. Калманбетова, У. Мусаев // Вестник БГУ. – Бишкек: БГУ, №2 (28) 2014г. С. 275-278
10. Калманбетова Г.Т. Политика обеспечения занятости населения в Кыргызстане и Китае [Текст] / Г. Калманбетова // Вестник БГУ. – Бишкек: БГУ, №3 (29) 2014г. С. 119-122
11. Калманбетова Г.Т. Методы определения размеров теневой занятости населения в Кыргызстане [Текст] / Г. Калманбетова // Вестник КЭУ.- Бишкек: КЭУ, №3 (30) 2014г. С. 198-201
12. Калманбетова Г.Т. Финансовые аспекты развития теневой занятости населения Кыргызстана [Текст] / Г. Калманбетова // Вестник КНУ им. Ж.Баласагына 29-30 октября 2014г. Специальный выпуск С. 263-268
13. Калманбетова Г.Т., Савина М.М. Безработица и политика занятости населения в Кыргызстане [Текст] / Г. Калманбетова, М. Савина // Вестник КНУ. – Бишкек: КНУ, 2014г. Специальный выпуск С. 422-428
14. Калманбетова Г.Т. Проблемы сбалансирования спроса и предложения рабочей силы в аграрном секторе экономики Кыргызстана [Текст] / Г. Калманбетова // Теоретический и научно- практический журнал «Проблемы агрорынка». - Казахстан, г. Алматы 2014г. С. 76-82
15. Калманбетова Г.Т. Теневая занятость как проявление теневой экономики [Текст] / Г. Калманбетова // Вестник КРСУ. – Бишкек: КРСУ, 2015, Том 15, №8 С. 69-72
16. Калманбетова Г.Т., Савин В. Е. Безработица - глобальная проблема современного мира [Текст] / Г. Калманбетова // Вестник КНУ. Специальный выпуск. - Бишкек: КНУ, 2015 С. 184-188
17. Калманбетова Г.Т. Занятость населения Кыргызстана в условиях развивающейся рыночной экономики [Текст] / Г. Калманбетова // Вестник КЭУ им. М.Р. Рыскулбекова. – Бишкек, №1 (35) 2016г. С. 142-145
18. Калманбетова Г.Т., Шакулова Н.Э. Государственное регулирование сокращения безработицы в регионах Кыргызстана [Текст] / Г.Калманбетова, Н.Шакулова // Сборник статей по материалам XLVII международной заочной научно-практической конференции. Научная дискуссия: Вопросы экономики и управления. Москва, 2016г. №2(46)
19. Калманбетова Г.Т. Безработица среди молодежи – главный источник теневой занятости в Кыргызстане [Текст] / Г. Калманбетова // Сборник статей по материалам XLVII международной заочной научно-практической конференции. Научная дискуссия: Вопросы экономики и управления. Москва, 2016г. №3(46) С. 97-102
20. Калманбетова Г.Т. Направления обеспечения сбалансированности на рынке труда Кыргызстана [Текст] / Г. Калманбетова // Сборник статей по материалам XLVII международной заочной научно-

практической конференции. Научная дискуссия: Вопросы экономики и управления. Москва, 2016г. №3(46) С. 102-108

21. Калманбетова Г.Т. Рынок труда Кыргызстана в условиях интеграции в ЕАЭС [Текст] / Г. Калманбетова // Журнал НАН КР «Экономика» - Бишкек, №1 (26) 2016г. С.84-89

22. Калманбетова Г.Т. Взаимосвязь образования, рынка труда и повышения качества человеческого капитала в Кыргызстане [Текст] / Г. Калманбетова // Научно-методический журнал. «Проблемы современной науки и образования» – Москва, 2016 №19(61) С.51-57

23. Калманбетова Г.Т. Тенденции развития теневой занятости в современном мире [Текст] / Г. Калманбетова // Научный журнал. Economics. Economic theory and business process.-Москва, 2016, №7(16) С. 8-14

24. Калманбетова Г.Т. Демографические аспекты безработицы в Кыргызстане на современном этапе [Текст] / Г. Калманбетова // Научно-технический журнал. «Наука и образование сегодня» - Москва, 2016, №6(7) С. 63-68

25. Калманбетова Г.Т. Спрос и предложение на молодежном рынке труда Кыргызстана [Текст] / Г. Калманбетова // Международный научный журнал. Символ науки.- Уфа, 2016, №6 С. 198-203

26. Калманбетова Г.Т. Совокупность факторов, влияющих на состояние рынка рабочих мест в Кыргызстане [Текст] / Г. Калманбетова // Научно-практический журнал. «Проблемы экономики и менеджмента» - Ижевск, 2016, №8 (60) С. 37-46

27. Калманбетова Г.Т. Развитие системы микрофинансирования и его влияние на занятость населения [Текст] / Г. Калманбетова // Сборник «Социально-экономические проблемы рыночной экономики Кыргызской Республики»-Бишкек: БГУ, 2016 С.33-38

28. Калманбетова Г.Т. Проблемы выполнения социальных обязательств государства перед населением в области занятости [Текст] / Г. Калманбетова // Научно-практический журнал «Российское предпринимательство». – Москва, том 17, №14, 2016. С.1645-1656

29. Калманбетова Г.Т. Экономические условия развития теневой занятости населения Кыргызстана [Текст] / Г. Калманбетова // Научно-практический журнал «Российское предпринимательство». – Москва, том 17, №15, 2016. С.1795-1806

30. Калманбетова Г.Т., Шакулова Н. Э. Финансирование развития человеческого капитала и усиление его влияния на конкурентоспособность рабочей силы [Текст] / Г. Калманбетова, Шакулова Н. // Журнал НАН КР «Экономика» - Бишкек, №3-4 (28) 2016г. С.81-88

31. Калманбетова Г.Т. Тенденции развития теневой занятости в современном мире [Текст] / Г. Калманбетова // Сборник научных статей «Развитие экономики Кыргызстана в условиях ЕАЭС: проблемы и их решение» - Бишкек: БГУ, 2017г. С.70-78

**Калманбетова Гулзат Талимбековнанын «Экономиканы
модернизациялоо шартында көмүскө жумуштуулуктун
легалдаштыруунун көйгөйлөрү» деген темада 08.00.05 – экономика жана
улуттук чарбаны башкаруу адистиги боюнча экономика илимдеринин
докторлугу окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертациясына**

РЕЗЮМЕСИ

Маанилүү сөздөр: жумуш менен камсыз болуу, институт, жумушсуздук, жашыруун жумушсуздук, жумушсуздук боюнча жөлөк пул, жумуш менен камсыз кылуу саясаты, нормалар, эрежелер, жумуш оруну, татыктуу эмгек, эмгек акы, инвестициялар, ишкана, эмгек рыногу.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргыз Республикасындагы көмүскө жумуш менен камсыз кылуу.

Изилдөөнүн предмети: Кыргыз Республикасындагы социалдык-экономикалык өсүп-өнүгүү процессинде көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун формалары жана методдору жана татыктуу эмгекти түзүү.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты: уюштуруу-экономикалык механизмдерин легалдаштырууну жакшыртууда көмүскө жумуш менен камсыз кылуу институтун изилдөөсүндө методологиялык жана методдук ыкмаларды жалпылоо.

Изилдөөнүн ыкмалары: жалпыилимий изилдөөнүн ыкмалары, системалык ыкма, түзүлүштүк-функционалдык, комплекстүү, экономикалык-статистикалык жана автордун салыштыруу далилдери жана эсептери.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы: экономиканы модернизациялоо шартында көмүскө жумуш менен камсыз кылууну изилдөөнүн методологиясы иштелип чыкты; жумуш менен жана көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун аныктамаларынын көмүскө экономика менен болгон байланыштары кошумчаланып жана такталды; экономикалык системанын трансформациялануусунда жумуш менен камсыз болуусунун реструктуризацияланышы жыйынтыкталды; көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун объектилери жана субъектилери аныкталды; экономикалык системадагы субъектилердин мүнөздүү жүрүштөрү жана көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун өздүк нормалары жана эрежелери менен өзүн-өзү жөндөгөн институтка айланышы ачыкталды; көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун өздүк кайра өндүрүшүнүн алгоритми такталды; ЕАЭБ өлкөлөрүндө, өнүккөн жана өнүгүп жаткан өлкөлөрдө көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун өзгөчөлүгү такталып, көмүскө жумуш менен камсыз кылуу бардык өлкөлөргө мүнөздүү экени аныкталып, глобалдык-тарыхый система болгондугу менен жыйынтыкталды; жынысы, жашы жана

экономикалык ишкердигинин чөйрөсү боюнча көмүскө жумуш менен камсыз кылуунун ченеминин динамикасы аныкталып, көмүскө жумуш менен камсыз кылууну аныктоонун жакшыртылган методикасы сунушталды.

Колдонуу даражасы: Изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын социалдык өнүктүрүү жана эмгек Министирлигинде аналитикалык материалдарды даярдоо үчүн Бишкек шаардык жумуш менен камсыз кылуу башкармалыгынын ишинде жана ошондой эле Кыргыз Республикасынын 2020-жылга чейин калкты жумуш менен камсыз кылуунун Программасын иштеп чыгууда колдонулду.

Колдонулган жаатары: Изилдөөнүн материалдары К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинде атайы курстарды жана «Кыргыз Республикасынын калкты жумуш менен камсыз кылуу», «Эмгек рыногу», «Эмгектин экономикасы жана социологиясы», «Кыргызстандагы көмүскө экономика», «Калктын миграцияланышы» жана «Кыргызстандын улуттук экономикасы» сабактарын окутуу процессинде колдонулду.

РЕЗЮМЕ

диссертации Калманбетовой Гульзат Талимбековны на тему: «Проблемы легализации теневой занятости в условиях модернизации экономики» на соискание ученой степени доктора экономических наук по специальности 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством

Ключевые слова: занятость, теневая занятость, институт, безработица скрытая безработица, пособие по безработице, политика занятости, нормы, правила, рабочее место, достойный труд, заработная плата, инвестиции, предприятия, рынок труда

Объект исследования: теневая занятость в Кыргызской Республике.

Предмет исследования: формы и методы легализации теневой занятости в процессе осуществления социально-экономического развития Кыргызской Республики и формирования достойного труда.

Цель диссертационной работы состоит в обобщении методологических и методических подходов к исследованию института теневой занятости для совершенствования организационно-экономического механизма ее легализации.

Методы исследования: общенаучные методы исследования, а также системный подход, структурно-функциональный, комплексный, экономико-статистический и сравнительный анализы и расчеты автора.

Полученные результаты и их новизна: разработана методология исследования теневой занятости в условиях модернизации экономики Кыргызской Республики; уточнено и дополнено определение занятости и теневой занятости и ее связь с теневой экономикой; подведены итоги

реструктуризации занятости в ходе трансформации экономической системы; определены субъекты и объекты теневой занятости; выявлен характер действия субъектов в экономической системе и превращения теневой занятости в самовоспроизводящийся институт со своими нормами и правилами; уточнен алгоритм самовоспроизводства теневой занятости; обоснована специфика теневой занятости в странах ЕАЭС, развитых и развивающихся странах, сделан вывод, что теневая занятость характерна для всех стран и представляет глобально-историческую систему; определена динамика масштабов теневой занятости по полу, возрасту и сферам экономической деятельности; предложен усовершенствованный метод определения теневой занятости и концептуальная модель достойного труда.

Степень использования: Результаты исследования использованы в работе Бишкекского Городского управления занятости при подготовке аналитических материалов для Министерства труда и социального развития Кыргызстана, а также при разработке Программы занятости населения Кыргызской Республики до 2020 года.

Область применения: Материалы исследования использованы в процессе преподавания дисциплин и спецкурсов в БГУ им. К.Карасаева «Занятость населения Кыргызской Республики», «Рынок труда», «Теневая экономика в Кыргызстане» и «Миграция населения»

SUMMARY

the thesis of Kalmanbetova Gulzat Talimbekovna on the topic:

“Problems of the legalization of shadow employment in the context of the modernization of the economy” for the degree of Doctor of Economics in the specialty 08.00.05 - economics and national economy management

Keywords: employment, shadow employment, institute, unemployment, hidden unemployment, unemployment benefit, employment policy, norms, rules, workplace, decent work, wages, investment, enterprises, labor market.

The object of study: Shadow employment in the Kyrgyz Republic.

The subject of research: Forms and methods of legalizing shadow employment in the process of implementing the socio-economic development of the Kyrgyz Republic and the formation of decent work.

The purpose of the thesis is to summarize the methodological approach to the study of the institution of shadow employment in order to improve the organizational and economic mechanism of its legalization.

Research methods: general scientific research methods, as well as a systematic approach, structural-functional, integrated, economic-statistical and comparative analysis and calculations of the author.

The results obtained and their novelty: a methodology has been developed for the study of shadow employment in the context of the modernization of the economy of the Kyrgyz Republic; clarified and supplemented the definition of employment and shadow employment and its relationship with the shadow economy; the results of the restructuring of employment in the course of the

transformation of the economic system were summed up; the subjects and objects of shadow employment were determined; revealed the nature of the actions of subjects in the economic system and the transformation of shadow employment into a self-produced institution with its own rules and regulations, clarified the algorithm for self-reproduction of shadow employment; the specificity of shadow employment in the EAEU countries, developed and developing countries was grounded, it was concluded that shadow employment is characteristic of all countries and represents a global historical system; determined the dynamics of the scale of shadow employment by sex, age and areas of economic activity; proposed an improved method for determining shadow employment.

The degree of use: The results of the research were used in the work of the Bishkek City Department of Employment in preparing analytical materials for the Ministry of Labor and Social Development of Kyrgyzstan, as well as in developing the Employment Program of the Kyrgyz Republic until 2020.

Scope: The research materials are used in the process of teaching disciplines and special courses at the Bishkek Humanities University, K.Karasaeva: "Employment of the population of the Kyrgyz Republic"; "Labor Market"; "Economics and Sociology of Labor"; "Shadow Economy in Kyrgyzstan"; "Migration of the Population"; and "National Economy of Kyrgyzstan".